

บทที่ ๓

วังหลวงและวังหน้าในหลักฐานพงศาวดาร

จากการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ของ "พระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้า" ในหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งถูกชำระแล้วโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งสี่รัชกาล โดยทั่วไปมักปรากฏข้อสรุปเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวง - วังหน้าในลักษณะที่สำคัญคือ ก่อนหน้าที่จะมีการประกาศยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์สุดท้าย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๘ สมัยรัชกาลที่ ๕ พร้อมทั้งกับการสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชขึ้นมาแทนที่ ในปีถัดมาคือปี พ.ศ. ๒๔๒๙¹ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเกือบทุกพระองค์ ยกเว้นในกรณีของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถือได้ว่าทรงมีพระราชอำนาจเสมอกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน²

ทว่าเมื่อนำข้อสรุปดังกล่าว มาทำการสอบค้นกับเนื้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระในแผนกห้องหนังสือโบราณและห้องไมโครฟิล์ม หอสมุดแห่งชาติ เทียบเคียงกับพระ

¹ ญัฐวดี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑, หน้า ๖๕๒-๖๕๗. และ ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๒๘๒.

² วิลาสวงศ์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔-พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๒๓, ๒๕.

ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวพิมพ์ ซึ่งถูกชำระแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งถูกชำระโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ก็อาจกล่าวได้ว่าพบความแตกต่างกันในความหมายของข้อมูลที่สำคัญ โดยเฉพาะคำเรียกพระนามของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ ๑ อย่างมีนัยยะเท่าเทียมกับพระเจ้าแผ่นดินวังหลวงหรือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร” ในเกือบจะทุกกรณี เมื่อมีการเอ่ยถึงพระนามของกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นี้ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระ ดังที่ปรากฏข้อความ ซึ่งพอจะยกเป็นตัวอย่างได้โดยสังเขปดังนี้

๑. . . . สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงทรงพระดำริเป็นกลศึก เพลากลางคืนให้ผ่อนช้างม้ารีพลลงมายังค่ายเมืองกาญจนบุรี ครั้นเวลาเช้า จึงให้ยกกลับขึ้นไปยังค่ายหลวงให้เดินพลช้างม้าเรียรายกันเนื่องขึ้นไปอย่าให้ขาด ตั้งแต่เช้าจนเย็น ลวงพม่าให้เห็นว่ากองทัพยกหนุนขึ้นมาเป็นอันมากกระทำดังนี้ทุกวัน ๆ . . . ³

๒. . . . สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสังเกตเห็นว่า ข้าศึกย่อท้ออ่อนกำลังลงเป็นท่วงทีแล้ว ครั้นถึงณวันศุกร์เดือนสามแรมสี่ค่ำ จึงมี

³จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๔ เลขที่ ๔ มัด ๑. และอาจดูข้อความที่เหมือนกันนี้ได้ ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๔๘๘-๔๘๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

พระราชบัณฑิตผู้ดำรัสสั่งให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ยกพลทหารออก
ระดมตีค่ายพม่าทุกทัพทุกกอง . . . ⁴

๓. . . สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อมีชัยชนะแก่
พม่าปัจจามิตรสำเร็จราชการสงครามเมืองกาญจนบุรีแล้ว จึงดำรัสให้ข้าหลวงถือ
หนังสือบอกเข้ามากราบทูลพระกรุณาณกรุงเทพมหานคร แล้วมีพระราชบัณฑิต
ดำรัสให้กองทัพพระยากลาโหมราชเสนา กับพระยาจำแสนยกกองทัพเดินบก
มาทางด้านเมืองราชบุรี . . . ⁵

๔. . . สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงมีพระราชบัณฑิต
ดำรัสให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงยกพลทหารออกไปโจมตีค่ายพม่า ๆ
ต่อรบเป็นสามารภ พลทหารไทยและพม่าต่างยิงปืนโต้ตอบกันทั้งสองฝ่าย ล้ม
ตายด้วยกันทั้งสองข้าง ทัพไทยจะหักเอาค่ายพม่ามิได้ก็ถอยเข้าค่าย จึงมีพระ
ราชบัณฑิตให้ทำครกทำสากใหญ่ไว้ในค่ายหลวงสามสำหรับ ดำรัสให้ประกาศแก่
นายทัพนายกองและทหารทั้งปวงว่า ถ้าผู้ใดถอยหนีพม่าเข้าศึกจะเอาตัวลงครก
โขกเสีย . . . ⁶

⁴จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๔ เลขที่ ๔ มัด ๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁵จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๔ เลขที่ ๔ มัด ๑. และอาจดูข้อความซึ่งคล้ายกันได้
ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๙๐. [ตัวเน้นเป็นของผู้
เขียน]

⁶จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๔ เลขที่ ๔ มัด ๑. และอาจดูข้อความที่คล้ายคลึงกัน

๕. . . . ฝ่ายกรมการเมืองกลางครั้นทัพพม่าเลิกกลับไปแล้ว ได้ข่าวว่าทัพหลวง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จพระราชดำเนินออกมาตี ทัพพม่าทางบกแตกไปสิ้นแล้ว จึงบอกข้อราชการมากราบทูลพระกรุณาขณะเมื่อ ทัพหลวงยังเสด็จอยู่ที่เมืองสงขลาฉบับหนึ่ง บอกเข้ามากราบทูลพระกรุณาณกรุง เทพมหานครฉบับหนึ่ง และขณะเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร สถานมงคลเสด็จกลับมาถึงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงมี พระราชโองการโปรดให้มีตราออกไปยังเมืองกลางตั้งกรมการผู้มีความชอบในการ สงครามเป็นพระยากลางขึ้นใหม่ แล้วโปรดตั้งภรรยาพระยา กลางเก่าซึ่งออกต่อ รมพมานั้นเป็นท้าวเทพสตรี โปรดตั้งน้องหญิงนั้นเป็นท้าวศรีสุนทรพระราชทาน เครื่องยศโดยควรแก่สตรีทั้งสองคนตามสมควรแก่ความชอบในการสงครามนั้น แล้วโปรดตั้งให้หลวงสุวรรณคีรีเป็นพระยาสงขลาให้ยกเมืองนั้นเป็นเมืองตรีขึ้น กรุงเทมหานคร แล้วให้เมืองตานี เมืองจะนะและเมืองเทพามาขึ้นเมือง สงขลาแต่นั้นมา . . .⁷

อย่างไรก็ตาม พระนามดังกล่าวซึ่งแสดงนัยยะถึง การมีพระสถานะที่เสมอกันระหว่างกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์^๗ ได้ถูกชำระใหม่

ได้ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๘๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁷ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๕ เลขที่ ๕ มัด ๑. และอาจดูข้อความนี้เทียบกับข้อความอีกสำนวนหนึ่ง ซึ่งมีข้อต่างที่สำคัญตรงคำเรียกท้าวเทพสตรีเป็นท้าวเทพกษัตรี และไม่มีความว่าให้เมืองตานีขึ้นเมืองสงขลาได้ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๕๐๔. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

หมดในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับตัวพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้กระทำการชำระเปลี่ยนแปลงพระนามของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จากเดิมซึ่งปรากฏพระนามเป็น "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว" พระองค์หนึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไปสู่การลดพระสถานะให้ต่ำลงกว่าเดิม เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชบ้าง เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลบ้าง หรือนำพระนามทั้งสองมารวมกันเป็นพระนามเดียวกันว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรบ้าง เป็นต้น ดังที่ปรากฏข้อความซึ่งน่าสนใจ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับซึ่งถูกตีพิมพ์เผยแพร่แล้วดังนี้คือ

๑. . . . สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงทรงพระดำริเป็นกลศึก เพลากลางคืนให้ผ่อนช้างม้ารีพลลงมายังค่ายเมืองกาญจนบุรี ครั้นเวลาเช้าจึงให้ยกกลับขึ้นไปยังค่ายหลวงให้เดินพลช้างม้าเรียงรายกันเนื่องขึ้นไปอย่าให้ขาดตั้งแต่เช้าจนเย็น ลวงพม่าให้เห็นว่ากองทัพยกหนุนขึ้นมาเป็นอันมาก กระทำดังนี้ทุกวัน ๆ . . .^๘

๒. . . . สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสังเกตเห็นว่าข้าศึกยกกองทัพอ่อนกำลังลงเป็นท่วงทีแล้ว ครั้นถึง ณ วันศุกร์เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ จึงมีพระราชบัญชาให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ยกพลทหารออกกระดมตีค่ายพม่าทุกทัพทุกกอง . . .^๙

^๘ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๗๒. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

๓. . . . สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อมีชัยชำระแก้ พม่าปัจจามิตร สำเร็จราชการสงครามเมืองกาญจนบุรีแล้ว จึงดำรัสให้ข้าหลวง ถือนหนังสือบอกเข้ามากราบทูลพระกรุณา ณ กรุงเทพมหานคร แล้วมีพระราช บัณฑิตดำรัสให้กองทัพพระยาตากลาโหมราชเสนา กับพระยาจำแสนยากร ยกทัพ เติมนกลงมาทางด้านเมืองราชบุรี . . .¹⁰

๔. . . . สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงมีพระราชบัณฑิตร ดำรัสให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงยกพลทหารออกไปโจมตีค่ายพม่า ๆ ต่อรบเป็นสามารรถ พลทหารไทยและพม่าต่างยิงปืนโต้ตอบกันทั้ง ๒ ฝ่าย ล้ม ตายด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง ทัพไทยจะหักเอาค่ายพม่ามิได้ก็ถอยเข้าค่ายจึงมีพระราช บัณฑิตรให้ทำครกทำสากใหญ่ไว้ในค่ายหลวงสามสำหรับ ดำรัสให้ประกาศแก่นาย ทัพนายกองและทหารทั้งปวงว่าถ้าผู้ใดถอยหนีพม่าเข้าศึก จะเอาตัวลงครกโขก เสีย . . .¹¹

๕. . . . ฝ่ายกรมการเมืองกลางครั้นทัพพม่าเลิกกลับไปแล้ว ได้ข่าวว่าทัพหลวง สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินออก มาตีทัพพม่าทางบกแตกไปสิ้นแล้ว จึงบอกข้าราชการมากราบทูลพระกรุณา ขณะเมื่อทัพหลวงยังเสด็จอยู่ที่เมืองสงขลาฉบับ ๑ บอกเข้ามากราบทูลพระ กรุณา ณ กรุงเทพมหานครฉบับหนึ่ง และขณะเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรม พระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จกลับเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการโปรดให้มีตราออกไปยังเมืองกลาง ตั้งกรมการผู้มี ความชอบในการสงครามเป็นพระยาถลางขึ้นใหม่ แล้วโปรดตั้งจันทภรรยาพระ ยาถลางเก่าซึ่งออกต่อรบพมานั้นเป็นท้าวเทพสตรี โปรดตั้งมุกน้องหญิงนั้นเป็น

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ท้าวศรีสุนทร พระราชทานเครื่องยศโดยควรแก่สตรีทั้ง ๒ คน ตามสมควรแก่ความชอบในการสงครามนั้น แล้วโปรดตั้งให้หลวงสุวรรณคีรีเป็นพระยาสงขลา ให้ยกเมืองนั้นเป็นเมืองตรีขึ้นกรุงเทพมหานคร แล้วให้เมืองตานี เมืองจะนะ และเมืองเทพาทั้งหัวเมืองประเทศราชมาอยู่ขึ้นเมืองสงขลาต่อมา . . .¹²

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาเปรียบเทียบพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนซึ่งยังไม่ถูกชำระ กับพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ซึ่งถูกชำระแล้วพบว่า ข้อมูลในพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระได้เรียกพระนามของ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทหรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกของแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเกือบจะทุกครั้งของพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร" ดังที่ปรากฏข้อมูลที่น่าสนใจในพระราชนิพนธ์พงศาวดาร ฉบับดังกล่าวนี้เป็นจำนวนถึง ๑๓ ครั้ง ซึ่งอาจจะนำมาแสดงเป็นตารางการชำระพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ในประเด็นดังกล่าวได้ทั้งหมดดังนี้

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ตารางแสดงการชำระพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
เรื่องการเปลี่ยนแปลงพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็นสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ¹³

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ดำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๑. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	สงครามกับ พม่าที่ กาญจนบุรี		๔ ๔		๖๙
๒. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	สงครามกับ พม่าที่ กาญจนบุรี		๔ ๔		๗๒
๓. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	สงครามกับ พม่าที่ กาญจนบุรี		๔ ๔		๗๒

¹³หมายเหตุ = ข้อความที่ปรากฏในฉบับตัวเขียน
 = การชำระข้อความในฉบับตัวพิมพ์
เล่ม = เล่มตามฉบับตัวเขียนในบรรณานุกรม
หน้า = หน้าในฉบับตัวพิมพ์ตามบรรณานุกรม

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรรมวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ตำรา	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๔. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	สงครามกับ พม่าที่ราชบุรี		๕ ๕		๗๓
๕. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	สงครามกับ พม่าที่เมือง กลาง		๕ ๕		๘๖
๖. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	หลังสงครามที่ เมืองกลาง เสด็จกลับพระ นคร		๕ ๕		๘๖
๗. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็นกรม พระราชวังบวรฯ	ติดตามอง เชียง สีหน้ออก จากกรุงเทพฯ		๕ ๕		๘๘
๘. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็นกรม พระราชวังบวรฯ	ติดตามอง เชียง สีหน้ออก จากกรุงเทพฯ		๕ ๕		๘๙

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรรม กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ตำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๙. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	คาดการณ์ภัย จากองเที ยงสื่อใน อนาคต		๕ ๕		๙๐
๑๐. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	ตั้งทัพรับพม่า ที่ไทรโยค		๕ ๕		๙๒
๑๑. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	แบกเครื่องบน พระมณฑปขึ้น พระพุทธรบาท		๕ ๕		๙๔
๑๒. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	จัดหานักมวย รับคำท้าพนัน ชกมวยกับฝรั่ง		๖ ๖		๑๐๕
๑๓. เปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัว กรมพระราชวังบวร เป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระ ราชวังบวรฯ	มีใบบอกเข้า มา จะขอเรือ เมืองทวาย		๘ ๓/๑		๑๓๒

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า การชำระเปลี่ยนแปลงพระนามของ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จากพระนามในพระสถานะซึ่งปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร” ไปสู่พระนามซึ่งถูกลดพระสถานะลงเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ครั้งนี้ อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้กระทำการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในกรณีนี้โดยไม่ครอบคลุมทุกกรณี จนในท้ายสุดได้ปรากฏว่ามีกรณีหนึ่งที่สามารถหลุดพ้นไปได้จากการชำระในครั้งนี้ได้ และคงปรากฏเหลือให้เห็นได้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จำนวนพิมพ์ครั้งสุดท้ายของสำนักพิมพ์คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า ๑๗๙ ซึ่งยังปรากฏการเรียกพระนามของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ อย่างสอดคล้องกับพระนามซึ่งปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ดังที่ปรากฏข้อความว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้ทรงสร้างกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้งวัง ตั้งแต่ป้อมพระจันทร์ลงมาจนถึงป้อมอิศริณธร”¹⁴

นอกจากกรณีดังกล่าวมาแล้ว ควรกล่าวเพิ่มอีกด้วยว่า ยังพบข้อมูลสำคัญที่อาจยืนยันถึงพระสถานะอันเสมอกันของพระมหากษัตริย์วังหลวงคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับ “พระมหากษัตริย์วังหน้า” ซึ่งหมายถึง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หรือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ดังที่ปรากฏพระนามบันทึกในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดย

¹⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,

เฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงปฏิบัติพระราชกิจร่วมกัน ในกรณีต่างๆ อาทิ เสด็จประทับท้องพระโรง เสด็จพิจารณาพิพากษาคดีความ เสด็จพระราชดำเนินตรวจสอบการก่อสร้าง เสด็จราชการสงคราม เสด็จประทับพลับพลา ทอดพระเนตรการชกมวย เสด็จอาราธนาพระสงฆ์ให้จัดการสังคายนาพระไตรปิฎก และเสด็จถวายไตรบริวารภัณฑ์แด่ภิกษุสงฆ์ ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งจากการเสด็จปฏิบัติพระราชกิจร่วมกันของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลนี้ จะถูกพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ยังไม่ถูกชำระ บันทึกถึงพระนามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่ทรงปฏิบัติพระราชกิจร่วมกันอย่างมีนัยยะเสมอกันในแต่ครั้งว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์" ดังที่ปรากฏข้อมูลที่น่าสนใจในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระดังนี้

๑. . . . ฝ่ายข้างมลาประเทศนั้น เจ้าบุญสารพระเจ้าลานช้างแก่กลับแต่เมืองคำเกิดมาณเมืองลานช้าง จับพระยาสุโกซึ่งอยู่รั้งเมืองนั้นฆ่าเสียแล้วเข้าตั้งอยู่ในเมือง และทำวเพี้ยขุนนางซึ่งไม่ยอมเข้าด้วยนั้นก็หนีลงมา ณ กรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ สมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ จึงมีพระราชดำรัสโปรดให้เจ้านันทเสนราชบุตร กลับคืนไปครองเมืองลานช้างสืบไป

15

¹⁵ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๒ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. และอาจดูข้อความที่เหมือนกันจะต่างก็เพียงแต่คำว่า "ลานช้าง" เป็น "ล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุต" ได้ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๖๖-๔๖๗. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

๒. . . . อ้ายกบฏบัณฑิตก็ไล่เอาดาบฟันขุนหมื่นผู้นั้นศีรษะขาดล้มลงตายอยู่กับที่ พวกเจ้าจอมข้างในและจำเริญก็ตกใจร้องอ้ออึ้งวิ่งออกมาบอกข้าราชการข้างหน้า พวกข้าราชการข้างหน้าเป็นอันมากก็เข้าไปในพระราชวังไล่ล้อมจับอ้ายบัณฑิตทั้งสอง บ้างเอาไม้พลองและอิฐทุบตีขว้างปาเป็นอลหม่าน บ้างวิ่งมายังพระราชวัง หลวงกราบทูลเหตุให้ทรงทราบ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จประทับอยู่ในท้องพระโรง ครั้นได้ทรงทราบจะนั้นจึงดำรัสให้ข้าราชการทั้งปวงและตำรวจทั้งพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้าเร่งขึ้นไปจับอ้ายกบฏ ช่วยกันทุบตีล้มลงจับได้ . . .¹⁶

๓. . . . พระยาวิจิตรณรงค์กับข้าหลวงมีชื่อเป็นหลายนายเห็นว่า พระยานครสวรรค์กระทำผิดคิดการกบฏจะไปเข้าด้วยข้าศึกจึงบอกกล่าวโทษมาณกรุงเทพ ฯ ให้กราบทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้ทรงทราบในหนังสือบอกก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไปให้หากองทัพพระยานครสวรรค์กลับคืนเข้ามาณกรุงเทพมหานคร ทรงพระกรุณาให้เสนาบดีพิจารณาไต่สวนไล่เสียงได้ความจริงตามหนังสือบอกกล่าวโทษ จึงดำรัสให้เอาตัวพระยานครสวรรค์กับขุนนางพรรคพวกสิบสองคนซึ่งร่วมคิดด้วยกันนั้นไปประหารชีวิตเสียณป่าช้าวัดโพธารามนอกพระนครข้างทิศตะวันออก ให้เอาศีรษะเสียบประจานไว้ทั้งสิ้น . . .¹⁷

¹⁶ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๓ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

¹⁷ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๓ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. และอาจดูข้อความที่คล้ายกันได้ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๗๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

๔. . . . ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ตั้ง
กับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า กรุงเทพมหานครบริวารรัตนโกสินทร์มหินทรายุธ
ยามหาดีลกภพพรรัตนราชธานีบุวิรมย์อุดมราชนิเวศน์มหาสถานอมรพิमानอวดอาร
สติดัสกกระทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ เป็นมหานครที่ดำรงรักษาพระมณีนรัตน
ปฏิมากรเป็นแก้วอย่างดีมีสิริอันประเสริฐ สำหรับพระบารมีขอสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวทั้งสองพระองค์ผู้ประดิษฐานกรุงเทพมหานครนี้ . . .¹⁸

๕. . . . ครั้นมาถึงเดือนแปดในปีวอกสัมฤทธิ์ศกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระ
องค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระชนมายุได้ยี่สิบเอ็ดพรรษาควรจะทรง
บรรพชาอุปสมบท และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทร์ธรรมาเศรษ
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพนริรักษทั้งสองพระองค์พระชนมายุเกินอุปสมบทแล้วยังหาได้
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์จึงทรง
พระกรุณาโปรดอนุญาตให้ออกผนวชทั้งสามพระองค์ ครั้นณวันอาทิตย์เดือนแปด
ขึ้นหนึ่งค่ำเวลาเช้าสามโมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็เสด็จ
พระราชดำเนินณพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามพร้อมด้วยพระสงฆ์ราชา
คณะและราชวงศานุวงศ์ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย . . .¹⁹

อย่างไรก็ตามข้อมูลซึ่งให้ความหมายถึง พระสถานะอันเสมอกันของพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งถูก

¹⁸จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๔ เลขที่ ๔ มัด ๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

¹⁹จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๖ เลขที่ ๖ มัด ๑. อาจดูข้อความซึ่งเหมือนกันได้ใน
พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๕๒๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้
เขียน]

บันทึกในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์นี้ ได้ถูกชำระแก้ไขและเปลี่ยนแปลงเนื้อความโดย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพใหม่ทั้งหมด ในทำนองที่ไม่ต่างไปจากกรณีแรกเท่าใดนัก กล่าวคือ ทำการลดพระสถานะของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรก หรือ "พระมหากษัตริย์วังหน้า" ให้มีพระสถานะต่ำกว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระมหากษัตริย์วังหลวง โดยทำการชำระแยกพระนามซึ่งปรากฏตามคำเรียกในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์" เป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาบ้าง, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรบ้าง, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชา กรมพระราชวังบวรฯ บ้าง กระทั่งตัดพระนามของกรมพระราชวังบวรฯ ที่ทรงร่วมปฏิบัติอยู่ในราชกิจเดียวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกออก ให้เหลือเพียงพระนามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงพระองค์เดียวก็ปรากฏ ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งถูกชำระแล้วโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีข้อความที่น่าสนใจและอาจจะยกเป็นตัวอย่างพอสังเขปดังนี้

๑. ... ฝ่ายข้างมลาวประเทศนั้น เจ้าบุญสาร พระเจ้าลานช้างเก่า กลับแต่เมืองคำเกิด มา ณ เมืองลานช้าง จับพระยาสุโกซึ่งอยู่รั้งเมืองนั้นฆ่าเสีย แล้วเข้าตั้งอยู่ในเมือง และทำวเพื่อขุนนางซึ่งไม่ยอมเข้าด้วยนั้น ก็หนีลงมา ณ กรุงเทพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสโปรดให้เจ้านันทเสนราชบุตรกลับคืนไปครองเมืองลานช้างสืบไป

20

²⁰เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

๒. . . . อ้ายกบฏบัณฑิตก็ไล่เอาดาบฟันขุนหมื่นผู้นั้นศิระชะขาด ล้มลงตายอยู่กับที่ พวกเจ้าจอมข้างในและจำเอนก็ตกใจร้องอื้ออึงวิ่งออกมาบอกข้าราชการข้างหน้า พวกข้าราชการข้างหน้าเป็นอันมากก็เข้าไปในพระราชวัง ไล่ล้อมจับอ้ายบัณฑิตทั้ง ๒ บ้างเอาไม้พลองและอิฐทุบตีขว้างปาเป็นอลหม่าน บ้างวิ่งมายังพระราชวังหลวง กราบทูลเหตุให้ทรงทราบ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระอนุชาธิราช เสด็จประทับอยู่ในท้องพระโรง ครั้นได้ทรงทราบเช่นนั้น จึงดำรัสให้ข้าราชการทั้งปวงและตำรวจทั้งพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้า เร่งขึ้นไปจับอ้ายกบฏ ช่วยกันทุบตีล้มลงจับได้ . . . ²¹

๓. . . . พระยาวิจิตรณรงค์กับข้าหลวงมีชื่อเป็นหลายนายเห็นว่าพระยานครสวรรค์ กระทำผิดคิดการกบฏจะไปเข้าด้วยข้าศึก จึงบอกกล่าวโทษเข้ามา ณ กรุงเพทฯ ให้กราบทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงทราบในหนังสือบอกก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไป ให้นำกองทัพพระยานครสวรรค์กลับคืนเข้ามา ณ กรุงเพทมหานคร ทรงพระกรุณาให้เสนาบดีพิจารณาได้สว่นไล่เสียง ได้ความจริงตามหนังสือบอกกล่าวโทษ จึงดำรัสให้เอาตัวพระยานครสวรรค์กับขุนนางพรรคพวก ๑๒ คน ซึ่งร่วมคิดด้วยกันนั้นไปประหารชีวิตเสีย ณ ป่าช้าวัดโพธารามนอกพระนครข้างทิศตะวันออก . . . ²²

๔. . . . ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ตั้งกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า "กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบูรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์" เป็นมหานครที่ดำรง

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

รักษาพระมณีนรัตนปฏิมากร เป็นแก้วอย่างดีมีสิริอันประเสริฐ สำหรับพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ประดิษฐานกรุงเทพมหานครนี้ . . .²³

๕. . . . ครั้นมาถึงเดือน ๘ ในปีออก สมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระชนมายุได้ ๒๑ พรรษา ควรจะทรงบรรพชาอุปสมบท และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณ์เรนทร์ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ทั้ง ๒ พระองค์ พระชนมายุเกินอุปสมบทแล้ว ยังหาได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ออกผนวช ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ๙ ก็เสด็จพระราชดำเนิน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะและราชวงศานุวงศ์ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลาย. . .²⁴

อย่างไรก็ตามการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยสมเด็จพระยาตำราลักษณ์ในกรณีนี้ได้ปรากฏว่า สมเด็จพระยาตำราลักษณ์ได้ทรงกระทำการชำระเปลี่ยนแปลง แก้ไขและตัดทอนข้อความเป็นจำนวนทั้งสิ้น ๓๑ กรณี ซึ่งอาจจะนำมาแสดงในรูปของตารางการชำระข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในกรณีดังกล่าวได้ดังนี้

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ตารางแสดงการชำระพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
เรื่องการเปลี่ยนแปลงพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์
เป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร
โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ²⁵

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ดำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๑. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์ เดียว	บำรุงพุทธ ศาสนา		๑ ๓/๑		๑๖
๒. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับกรมพระ ราชวังบวร	ตั้งพระราชา คณะ		๑ ๓/๑		๑๗
๓. ตัดข้อความกษัตริย์สองพระ องค์	ประหารชีวิต เจ้าเมือง กำปอด		๒ ๓/๑		-
๔. เปลี่ยนข้อความกษัตริย์สอง พระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวง พระองค์เดียว	ส่งขุนนางไป ช่วยราชการ เมืองเขมร		๒ ๓/๑		๒๗

- ²⁵หมายเหตุ = ข้อความที่ปรากฏในฉบับตัวเขียน
 = การชำระข้อความในฉบับพิมพ์
 = การตัดข้อความในฉบับตัวเขียนออก
เล่ม = เล่มตามฉบับตัวเขียนในบรรณานุกรม
หน้า = หน้าในฉบับตัวพิมพ์ตามบรรณานุกรม

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรรม กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ดำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๕. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระ อนุชา	จับกบฏ บัณฑิตสอง คนเข้าวังหน้า		๓ ๓/๑		๔๒
๖. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระ อนุชากรมพระราชวังบวร	มีห้องตราเรียก พระยานคร สวรรค์กลับ พระนคร		๓ ๓/๑		๔๔
๗. ตัดข้อความกษัตริย์สองพระ องค์	ประหารชีวิต พระยานคร สวรรค์		๓ ๓/๑		-
๘. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระ อนุชา กรมพระราชวังบวร	เสด็จตรวจการ ก่อสร้างกำแพง พระนคร		๓ ๓/๑		๔๕
๙. ตัดข้อความที่กษัตริย์สอง พระองค์	สั่งโบยเจ้า จอม ข้ำแผ่น ดินเดิมพระ เจ้าตาก		๓ ๓/๑		-
๑๐. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระ องค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระ องค์เดียว	คือผู้ ประดิษฐาน กรุงเทพฯ ขึ้น		๔ ๔		๖๓
๑๑. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระ องค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับ พระอนุชากรมพระราชวังบวร	ปรึกษา การสงคราม เมืองมลายู		๔ ๔		๗๔

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ตำรวจ	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๑๒. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับกรมพระราชวังบวรฯ	ติดตาม องเชียงสือหนี จากกรุงเทพฯ		๕ ๕		๘๘
๑๓. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์เดียว	ทราบข่าวว่า พม่าตั้งค่ายที่ ทำดินแดงสาม สบ		๕ ๕		๙๑
๑๔. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์เดียว	สั่งจุดเพลิงเผา ยู่ฉางเสียบึง อาหารพม่า		๕ ๕		๙๓
๑๕. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงและกรมพระราชวังบวร	สั่งจำคุกเชลย พม่าและพระ ราชทาน รางวัลแก่ขุน นาง		๕ ๕		๙๖
๑๖. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์เดียว	ให้ญวนซึ่ง มาตามหา องเชียงสือไป บ้านอยู่บางโพ		๕ ๕		๙๘
๑๗. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระอนุชากรมพระราชวังบวร	เสด็จประทับ พลับพลาทอด พระเนตรการ ชกมวย		๖ ๖		๑๐๕

ประเด็นที่ถูกร้อง	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ร้อง	ทิพา- กรรม	เล่ม เลขที่	กรม- ดำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๑๘. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์เดียว	อนุญาตให้ กรมหลวงอิศร สุนทรทรง ผนวช		๖ ๖		๑๐๗
๑๙. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระอนุชากรมพระราชวังบวร	เสด็จพระ อุโบสถวัดพระ ศรีฯ งานผนวช กรมหลวงอิศร สุนทร		๖ ๖		๑๐๗
๒๐. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงและพระอนุชากรมพระราชวังบวร	อารณาพระ สงฆ์สังคายนา พระไตรปิฎก		๖ ๖		๑๑๓
๒๑. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงพระองค์เดียว	ให้จัดการ สังคายนาพระ ไตรปิฎกที่วัด นิพพานาราม		๖ ๖		๑๑๔
๒๒. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงและกรมพระราชวังบวร	เสด็จไป นมัสการพระ รัตนตรัยที่วัด พระศรีสรร เพ็ชญ์ฯ		๖ ๖		๑๑๔

ประเด็นที่ถูกรำง	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ำง	ทิพา- กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ตำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๒๓. เปลี่ยนนักษัตริย์สองพระ องค์ เป็นนักษัตริย์วังหลวงกับ พระอนุชา	เสด็จวัดพระ ศรีสรรเพชญ์ฯ วันละ ๒ เวลา ประเคนสำหรับ แก่พระสงฆ์		๖ ๖		๑๑๔- ๑๑๕
๒๔. เปลี่ยนนักษัตริย์สองพระ องค์ เป็นนักษัตริย์วังหลวงพระ องค์เดียว	ถวายไตรจีวร บริวารภณฑ์ แก่พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป		๖ ๖		๑๑๕
๒๕. เปลี่ยนนักษัตริย์สองพระ องค์ เป็นนักษัตริย์วังหลวงพระ องค์เดียว	ถอดพระ ยาพิฑลออก จากตำแหน่ง		๘ ๓/๑		๑๒๓
๒๖. เปลี่ยนนักษัตริย์สองพระ องค์ เป็นนักษัตริย์วังหลวงพระ องค์เดียว	ทรงพระพิโรธ เจ้าเมืองหลวง พระบาง ซึ่งไป เข้ากับพม่า		๘ ๓/๑		๑๒๔
๒๗. เปลี่ยนนักษัตริย์สองพระ องค์ เป็นนักษัตริย์วังหลวงกับ พระอนุชากรมพระราชวังบวร	เสด็จไปตั้ง ค่ายรับพระ เจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าซี ที่แม่น้ำน้อย		๘ ๓/๑		๑๓๑

ประเด็นที่ถูกชำระ	บริบทของ ข้อความซึ่งถูก ชำระ	ทิพา- กรวงศ์	เล่ม เลขที่	กรม- ตำรง	พ.ศ. ๒๕๒๖ หน้า
๒๘. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงและกรมพระราชวังบวร	ทรงไต่ถาม ทุกข์สุขของ พระองค์เจ้าชี		๘ ๓/๑		๑๓๑
๒๙. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงและพระอนุชา	ทรงพระ กันแสงถึง ความทุกข์ของ พระองค์เจ้าชี		๘ ๓/๑		๑๓๑
๓๐. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระอนุชากรมพระราชวังบวร	มีพระราชดำริ ที่จะตีเอาเมือง พม่า		๘ ๓/๑		๑๓๔
๓๑. เปลี่ยนกษัตริย์สองพระองค์ เป็นกษัตริย์วังหลวงกับพระอนุชากรมพระราชวังบวร	ทรงมีความ สัมพันธ์ที่ดีต่อ กัน หลังเกิด เหตุบาดหมาง กันขึ้น		๘ ๓/๑		๑๕๒

นอกจากการชำระเปลี่ยนแปลงพระนามของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จากพระสถานะเดิมเทียบเท่ากับพระเจ้าแผ่นดินวังหลวง ในบันทึกของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังพบการชำระข้อความที่สะท้อนถึง การลดพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นี้ โดยการชำระของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในประการถัดมาก็คือ การชำระตัดทอนข้อความที่

แสดงถึงการมีพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรฯ ในการปกครองพระนครคนละกึ่ง
หนึ่งกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งมีข้อความที่สำคัญดังนี้

... ครั้นเสร็จการปราบดาภิเษกแล้ว ... [ตัวหนังสือเลื่อน อ่านไม่ออก-ผู้เขียน] . .
 . กรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่าราชการพระนครกึ่งหนึ่งโดยโบราณจารีต
ประเพณีพระมหากษัตริย์ยาธิราชเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ได้สถาปนาพระราชวังขึ้นใหม่ใกล้คามคฤหาสน์ที่
เดิม . . . ²⁶

ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวโดยสรุปในขั้นนี้ได้ว่า กรมพระราชวังบวรสถาน
 มงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หรือพระนามซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่า กรมพระ
 ราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในทัศนะของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ปรากฏในพระราช
 พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ จึงน่าจะมีพระสถานะ พระเกียรติยศ
 ตลอดจนถึงพระราชอำนาจเสมอกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อันที่
 จริงแล้วอาจกล่าวได้ว่า การที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมีพระสถานะเสมอ
 กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อาจนับได้ว่าเป็นเรื่องไม่แปลกมากนัก
 เพราะนอกจากจะสอดคล้องกับบริบททางการเมืองปลายสมัยกรุงธนบุรีถึงต้นสมัยกรุง
 รัตนโกสินทร์ ที่พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ได้ทรงกระทำการร่วมกันมา จนได้ราช
 สมบัติมาด้วยกัน²⁷ สถานะที่เสมอกันของพระมหากษัตริย์ทั้งสองยังถูกยืนยันอย่างสอดคล้อง

²⁶ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๑ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. อาจดูข้อความที่คล้ายคลึงกัน
 ได้ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๕๖. [ตัวเน้นเป็นของ
 ผู้เขียน]

²⁷ โปรดดูการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทย
สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๐๘-๕๘๕. และ "จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ถึง

คล้องกับหลักฐานร่วมสมัยอื่นๆ อีกจำนวนมาก ซึ่งเรียกพระมหากษัตริย์วังหน้า-วังหลวงอย่างสอดคล้องต้องกันว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่ทั้งสองพระองค์” อีกเช่นกัน

นับตั้งแต่จดหมายเหตุฉบับพระยาประมุขนรินทร์ก็เรียกพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้ว่า “พระเจ้ากระษัตริย์ศึก ๒ พระองค์” ดังที่ปรากฏข้อความว่า “ปีชกาล จ.ศ. ๑๑๔๔ พระเจ้ากระษัตริย์ศึก ๒ พระองค์ ได้เสวยราชสมบัติ สร้างเมือง (คือกรุงรัตนโกสินทร์)”²⁸ ในสังคีตยวงส์ ซึ่งแต่งเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๒ โดยพระพิมลธรรม หรือสมเด็จพระพนรัตน์แห่งวัดพระเชตุพน ก็ได้กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทว่า “พระราชา ๒ พระองค์พี่น้อง” และ “สมเด็จพระมหานายศพระมหาเดชทั้ง ๒ พระองค์” ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... ครั้งนั้นมี พระราชา ๒ พระองค์พี่น้อง เป็นพระโอรสพี่น้องพุทธานุภาพ มีบุญญาบารมีได้สำเร็จมาแล้วมากมายเป็นพระสัทธิฐานิกและปัญญาธิกปรารถนาเฉพาะพระสัพพัญญุตญาณสำนักอยู่ในกรุงอโยธยาครั้งก่อน มีกิตติคุณยังมีได้ปรากฏ ครั้นทอดพระเนตรเห็นสรรพสัตว์ในชนบทต่าง ๆ อันระทมไปด้วยความโศกและปริเทวทุกข์ โทมนัส อุบายาส ต่างเบียดเบียนซึ่งกันแลกันอยู่ในกาลกลียุคมีกำลังแรงกล้า ก็มีน้ำพระหฤทัยไหวหวั่นอยู่ด้วยพระเมตตาพระกรุณาใหญ่หลวงแก่สัตว์ทั้งปวงก็มีพระหฤทัยจำนงปลงสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้น

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,” ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๑๐-๑๕๓.

²⁸ จดหมายเหตุ ฉบับพระยาประมุขนรินทร์ (มปท. มปป.), หน้า ๑๔. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน, หมายเหตุ จดหมายเหตุหอฉบับพระยาประมุขนรินทร์นี้ ผู้เขียนได้ต้นฉบับมาจากห้องกรมพระจันทบุรี หอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย]

จากโสภและปริเทวทุกข์ ได้ทรงประกอบกรขอด้วยความเพียรอยู่หลายปี จนมีกำลังพลมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาสจึงได้ยับยั้งอยู่...²⁹

และ

... ลุพระพุทธศักราช ๒๓๒๒ ล่วงแล้ว ปีกุน จึงสมเด็จพระมหายศพระมหาเดชทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงฤทธิมหาทั้งมหาบริวารยศ พระทศบารมี ก็ตักเตือนน้ำพระฤทัย เหตุได้ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปเป็นต้นแลพระไตรปิฎกพระพุทธวจนะทั้งหลาย พระสถูปพระธาตุเจดีย์ทั้งหลาย พระอารามพระวิหารแลบริเวณทั้งหลายต่าง ๆ วิปรีตต่าง ๆ พิณาศต่าง ๆ ก็มีพระฤทัยหวั่นไหวอยู่ด้วยความรักพระพุทธศาสนาถึงนักหนา ประหนึ่งว่าจะมีดวงพระฤทัยแตกออกไปได้ ๗ ภาคฉะนั้น...³⁰

ในนิพพานวังน่า พระนิพนธ์ของพระองค์เจ้ากัมพูชาฉัตร พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับนักองค้อ พระราชธิดาพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา ก็กล่าวไว้ดังนี้

... เมื่อปางหลังที่นั่งสุรามรินทร์	อยู่ทอสิ้นย่อยยับประหารหาย
เพราะไฟรินลุยลามตามทำลาย	กระหม่อมหมายเมืองล่มไม่แล้งคืน

²⁹ สมเด็จพระพนรัตน์, สังคีตยวงส์, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (กรุงเทพฯ : พิมพ์ในงานศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์, ๒๕๒๑), หน้า ๔๒๔-๔๒๕, อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๔๔-๕๔๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

³⁰ สมเด็จพระพนรัตน์, สังคีตยวงส์, หน้า ๔๒๕-๔๒๖, อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๔๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ปิตรงค์ทรงนามธรรมิกราช
 มายกพระศาสนาภิญาญยืน
คือต้นกระหม่อมมีมโหงษ์
แบ่งภาคจากองค์พระอวตาร

ทั้งสามโลกย์เนียรนาศไม่อาจฝัน
 ประชาชื่นชมโพธิสมภาร
สองพระองค์เลิศฟ้ามงกุฎสถาน
ผ่านนิเวศน์ปราบดาด้วยบารมี . . . ³¹

นอกจากนี้แล้ว ในหลักฐานพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่ง
 เชื่อกันว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้ทรง
 ตรวจชำระและแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อความแล้ว³² ก็ปรากฏว่าได้เรียกกรมพระราชวังบวร
 สถานมงคล ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๑ ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรฯ"
 และเรียกพระมหากษัตริย์วังหน้าและพระมหากษัตริย์วังหลวง ในกรณีที่ทรงปฏิบัติราช
 กิจร่วมกันในทุกกรณีอีกด้วยว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์"³³ ดังที่
 ปรากฏข้อความว่า

. . . แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงมาเฝ้า กราบทูลว่า
 บรรดาบุตรชายน้อย ๆ ของเจ้าตากสิน จะขอรับพระราชทานเอาใส่เรือไปลมน้ำ

³¹ พระองค์เจ้ากัมพูชาจัตรา, เรื่องนิพพานวังหน้า (นายเล็ก สมิตะสิริ มหาดเล็ก
 พิมพ์ช่วยกฐินพระราชทาน มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอภัยราชามหาายุติธรรมทร
 เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ณ วัดเศวตฉัตร ปีมเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑), หน้า ๕. [ตัวเน้นเป็น
 ของผู้เขียน]

³² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : สำนัก
 พิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๒-๑๓.

³³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๕๑-๕๓๖. [ตัว
 เน้นเป็นของผู้เขียน]

เสียให้สิ้น คำบุราณกล่าวไว้ ตัดหวายอย่าไว้หนามหน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก ซึ่ง
จะเลี้ยงไว้หาประโยชน์ไม่ จะเป็นเสี้ยนหนามไปภายหน้า...³⁴

และ

... ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์
ดำรัสให้ขุนตีบศพเจ้าตากขึ้นตั้งไว้ ณ เมรุวัดบางยี่เรือใต้ ให้มีการมหรสพและ
พระราชทานพระสงฆ์บังสุกุล เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงทั้งสอง
พระองค์

ขณะนั้นพวกเจ้าจอมข้างใน ทั้งพระราชวังหลวง วังหน้าซึ่งเป็นข้าราชการ
ครึ่งแผ่นดินเจ้าตาก คิดถึงพระคุณชวนกันร้องไห้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง
สองพระองค์ ทรงพระพิโรธดำรัสให้ลงพระราชอาญาโบยหลังทั้งสิ้น...³⁵

ที่สำคัญคือ ในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทร
เทวีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงนำข้อมูลที่พระเจ้ากรุงธนบุรี
ทรงสั่งความต่อพระพงษ์นรินทร์ พระราชโอรสว่า ให้ฝากเนื้อฝากตัวกับพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรฯ หลังจากที่พระองค์หมดพระ
ราชอำนาจจลาจลลงไปแล้ว ดังที่ปรากฏข้อความว่าดังนี้

... ๑๒๕. เรียกท่านที่ทรงผนวชว่า ประจวบเกิด ท่านว่าสิ้นบุญเราแล้ว
อย่าทำเลย

๑๒๕. เมื่อเจ้ารามลักษณะออกไปได้ ก็ตรงไปที่โบสถ์วัดแจ้ง เพราะเหตุว่า
ตารางที่ซึ่งคงไม่ห่างจากโบสถ์นั้นเท่าใด ข้อที่เจ้ากรุงธนบุรีร้องตอบเช่นนี้ ตรง

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๙-๔๖๐.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕.

กันกับที่เคยได้ยินคุณปลัดเสงี่ยมเล่าว่า พระพงษ์นรินทร์อายุได้ ๑๒ ปี เข้าไป
 ดิอดอยู่ในโบสถ์วัดแจ้งที่ซึ่งเจ้ากรุงธนนั้นด้วย เจ้ากรุงธนร้องตอบออกมาเช่นนี้
แล้วได้บอกด้วยว่าคงไม่รอด บ้านเมืองเป็นของสองพี่น้องเขานั้นแน่ ถ้าไม่ตาย
 ก็ฝากตัวเขาให้ตีเถิด ได้ให้ประจำสายหนึ่งที่ติดตัวไปแก่พระพงษ์นรินทร์ในเวลา
 นั้น พระพงษ์นรินทร์ยังได้รักษาประค่านั้นไว้ได้ เป็นประจำกระดานเลขยันต์ลง
 รักปิดทองทั้ง ๑๐๘ เม็ด . . . ³⁶

นอกจากจะปรากฏพระสถานะที่เสมอกัน ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ แล้ว ควรกล่าวด้วยว่า
 ในหลักฐานประวัติศาสตร์ร่วมสมัยอื่นๆ นอกเหนือจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตน
 โกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ นิพนธ์วังหน้า พระ
 นิพนธ์ของพระองค์เจ้ากัมพูชาฉัตร พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 กับนักร้องคือ พระราชธิดาเจ้ากรุงกัมพูชา ยังได้ให้ข้อมูลที่น่าสนใจถึงพระสถานะที่
 เสมอกัน ลงมาถึงชั้นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและ
 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทด้วย ดังที่ปรากฏข้อความว่า

...
 ทูกระษัตริย์จัดแพ้วพระบารมี
 พระนุภาพภาสท้านแต่ผ่านภพ
 อินทปัตจักรพรรดิผ่านนคร
 พระประทุมสุริวงษ์ดำรงภาพ

สองพระองค์เฉลิมมิ่งโมฬีศรี
 ปิ่นทวารวดีสถาวร
 ทุกกรุงกระทบเตี้ยรราบกราบสลอน
 พระอินทรลงมาสร้างบุรินทร์ราม
 พระเกียรติจับดินฟ้าชนาขาม

³⁶ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์
 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๙),
 หน้า ๑๘๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางสาวเวียบ วิเศษกุล ณ เมรุวัด
 ธาตุทองพระโขนง วันที่ ๓๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙). [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ประสาทขรรค์ศักดิ์ดาสง่างาม
เกิดพระเกษมาลาหน่ออนเรศร์
พระเดชาปรากฏเสมอกัน

เคยปราบสามโลกย์เลื่องพระเดชครัน
พระเมามีพิเศมาแต่สวรรคต
จนถึงพระขันธกุมารหลานชาย . . . ³⁷

ขณะเดียวกัน แม้แต่ในหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ทั้งฉบับที่ถูกชำระแล้ว และพระราชพงศาวดาร ฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระเองก็ได้แสดงให้เห็นถึง ความเท่าเทียมกันในพระสถานะ พระเกียรติยศ ตลอดจนจนถึงการคุมกำลัง ลงมาถึงชั้นพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนฤทธิราชธิดา พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฉิมใหญ่ พระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชสาส์นขององเชียงสือ พระเจ้าแผ่นดินกรุงเวียดนาม ซึ่งมีเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อครั้งที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จสวรรคตแล้ว มีข้อความที่น่าสนใจดังนี้

. . . ครั้นมา ณ เดือน ๘ ราชทูตญวนเข้ามาถึง พระเจ้าเวียดนามมีพระราชสาส์นแต่งให้กวางเที่ยงดาวกำซาบเจืองคุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย และช่วยในการพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช . . . กับมีพระราชสาส์นเดือนสติเข้ามาด้วยฉบับ ๑ ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราลงทุกวัน ตั้งแต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ มีกำลังมากเสมอกันอยู่ การข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศร

³⁷ พระองค์เจ้ากัมพูชาฉัตร, เรื่องนิพพานวังหน้า, หน้า ๓๔-๓๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

สุนทร ขึ้นดำรงที่เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น
บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย . . .³⁸

แม้ในภายหลังเมื่อมีการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
อิศรสุนทร ขึ้นรับตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ที่สองเมื่อเดือน
มีนาคม (เดือนสี่) ปี พ.ศ. ๒๓๔๙ ภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เสด็จสวรรคตปี
พ.ศ. ๒๓๔๖ และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเสด็จทิวงคตลงเมื่อเดือนธันวาคม
(เดือนอ้าย) ปี พ.ศ. ๒๓๔๙ ตามลำดับ³⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์รับ
พระราชทานพระบัณฑูรน้อย อันเป็นพระอิสริยยศพิเศษที่เสมอกับสมเด็จพระเจ้าลูกยา
เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งรับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ที่
สองแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏข้อความในบันทึกของสกุลอิศรเสนา ณ อยุธยา
ที่น่าสนใจว่า

³⁸เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
หน้า ๑๘๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน] และอาจดูการวิเคราะห์ในกรณีนี้เพิ่มได้ใน หม่อม
เจ้าหญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "วังท่าพระ," ตำนานวัดกุฎสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาและกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย บรมราชชนนีพันปี
หลวง โดย ผู้เฒ่าเฒ่ามา (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๐),
หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

³⁹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
หน้า ๑๗๗-๑๗๘, ๑๙๕-๑๙๖. และ ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) (กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๒-๓, ๖.

... ในปี พ.ศ. ๒๓๔๙ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่เปนมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนสมเด็จพระชนเสนาณรงค์เป็นกรมหลวงเสนานุรักษ์ และ ให้รับพระบัณฑูรอันเป็นอิสริยยศพิเศษ สูงเสมอด้วยองค์สมเด็จพระมหาอุปราช ข้าราชการในครั้งนั้นจึงขานพระนามสมเด็จพระราชวังบวรฯ ว่า "พระบัณฑูรใหญ่" และขานพระนามสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ว่า "พระบัณฑูรน้อย" นับว่าเป็นพระองค์เดียวในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ...⁴⁰

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวโดยสรุปในลำดับนี้ได้ว่า นอกจากกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทรงถูกถือให้มีพระสถานะเสมอกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังอาจกล่าวเพิ่มอีกได้ว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ยังได้ถูกจัดวางให้มีพระสถานะและพระราชอำนาจเสมอกันมา ตั้งแต่สมัยที่ทั้งสองพระองค์ยังมีได้รับตำแหน่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หรือกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์โดยสมเด็จพระราชบิดาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก น่าสังเกตด้วยว่า โครงสร้างอำนาจที่คู่ขนานและเท่าเทียมกันนี้ มิได้เกิดขึ้นแต่ในกรณีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัตนโกสินทร์เท่านั้น หากแต่ยังเกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอนุชา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทแล้ว น่าสงสัยไม่น้อยว่า พระสถานะของพระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัต พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรมหา

⁴⁰ อนุสรณ์ (กรุงเทพฯ., ๒๕๒๘), หน้า ๘๐-๘๑. (พิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสุจน์พานิชยลักษณ์ (หม่อมหลวงเพ็ญยศ อิศรเสนา)). [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

สุรสิงหนาท ก็อาจถูกถือได้ว่าเป็นการจัดวางอยู่บน "โครงสร้างของระบบอำนาจคู่" ของสายสัมพันธ์นี้เช่นกันก็เป็นได้

จึงนับเป็นเรื่องที่น่าสงสัยมากกว่า นอกเหนือจากกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะมีพระสถานะเสมอกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขณะที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อครั้งรับตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ที่สองแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็มีพระสถานะเสมอกันกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์พระอนุชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระสถานะเสมอกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรฯ อีก ๔ พระองค์ที่เหลือคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรมหาดัศดุสิตเสฟ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ จะมีพระสถานะที่แท้จริงเช่นใดในประวัติศาสตร์

จากการตรวจสอบในหลักฐานอื่น นอกพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทั้งหมดพบว่า แท้จริงแล้วกรมพระราชวังบวรมหาดัศดุสิตเสฟ ก็อาจมีพระสถานะเป็นพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเดียวกันก็ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองพระนครคนละกึ่งหนึ่งกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับที่เคยปรากฏในกรณีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจเรียงตามลำดับดังนี้

... ในหนังสือปฐมวงษ์มีกล่าวไว้ว่า พระองค์เจ้าดาราคอีกพระองค์หนึ่ง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวังเหมือนกันกับพระองค์เจ้าดวงจันทร์ ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จสวรรคตแล้วจึงกรมพระราชวังในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นกรมหมื่นดัศดุสิตเสฟได้กราบทูลขอแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นพระชายา ประสูติพระบุตรพระองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าอิศราพงษ์

ครั้งเมื่อกรมพระราชวังพระองค์นั้นได้เฉลิมอุปราชาภิเษกแล้ว พระองค์เจ้าดาราก็ได้มีอำนาจเป็นใหญ่ในการข้างในทั้งปวงในพระบรมราชวัง จึงได้ปรากฏพระนามภายหลังรู้เรียกกันว่า เจ้าข้างในบ้าง เสด็จข้างในบ้าง แต่พวกในพระบรมราชวังเวลานั้นเรียกกันว่า "ทูลกระหม่อมข้างใน" ครั้งภายหลังจึงได้มาเป็นพระอัครชายาในพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านทั้งปวงรู้เรียกกันว่า "เจ้าข้างใน" ...⁴¹

และ

พัญเอิญเจ้าใหญ่พร้อม	ฉันทะ
ถวายราชสมบัติพระ	นั่งเกล้า
สืบสันตติวงศ์	นกะนาถ สนองเอย
สมเชษฐโอรสเจ้า	ประจักษ์แก้วแกลเฉลียวเลิศแล ฯ
พระเชียวราชกิจชั้น	ชั้นมษา สูงเอย
สามสิบแปดปรีชา	ไชน้อย
สยามรัฐนำวัฒนา	ในหัตถ์ ท่านแฮ
เมืองสงบสพเกษมคัล้อย	เฉกครั้งหลังมา ฯ
สถาปนากรมศักดิ์คุ้ม	กึ่งนคร
กรมพระราชวังบวร	ฝ่ายหน้า
ทูลกระหม่อมพระหวังพร	พุทธรัตน์ ประลือแฮ

⁴¹ ม.ร.ว. ตาบทิพย์ จามรมาน, พระบรมราชจักรีวงศ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สยามรัฐ, ๒๕๓๐), หน้า ๒๐-๒๑, อ้างถึงใน ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

คุ้มพระเฝ้าเจ้าหล้า

ดิลกเลี้ยงเวียงสยามเกษมเทีญฯ⁴²

ขณะเดียวกันเมื่อสอบค้นกับข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์พบว่า พระสถานะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหมื่นพระราชวังบวรวิไชยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจกล่าวได้ว่าพระราชวงศ์ทั้งสองพระองค์นี้เคยมีพระสถานะเสมอกันมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสายตาของราชทูตตะวันตกชาวฝรั่งเศสสมัยนั้น ดังที่ปรากฏข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้เรียบเรียงไว้ได้กล่าวว่า เมื่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ได้เสด็จพระราชดำเนินลงไปเยี่ยมเยียนคณะทูตฝรั่งเศสที่เรือรบ คณะราชทูตและขุนนางฝรั่งเศสสมัยนั้น ได้ทำการต้อนรับและปฏิบัติต่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญอย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกัน เสมือนหนึ่งกับการต้อนรับต่อหน้าเชื้อกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจว่าดังนี้

... ครั้น ณ วันจันทร์เดือนสิบสองแรมสิบสี่ค่ำ ราชทูตและขุนนางฝ่ายฝรั่งเศสเข้าเฝ้าไปรเวต ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ถวายพระรูปหล่อด้วยทองเหลืองรูปสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกองฝรั่งเศสหนึ่งและพระรูปสมเด็จพระอัครมเหสีหนึ่ง แล้วมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระบวร

⁴² กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, มหามกุฏราชคุณานุสรณ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๕๐-๕๑. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕). [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

วงแหวนกรมหมื่นบวรวิไชยชาญลงไปเยี่ยมทูตฝรั่งเศสที่เรือรบ มงซิเออร์เซียด
เนอเบลกรจัดการรับเหมือนอย่างกระษัตริย์มหาดไทยยื่นเพลายิงปืนสลุดยี่สิบเอจนัด
ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือนอ้ายขึ้นห้าค่ำ ราชทูตเข้าไปเฝ้าไปเวศรบริวารชन्द्रวง
ตราเครื่องติดเสื้อรูปช้างเผือกเปนยศอีกครึ่งหนึ่ง . . .⁴³

แต่ข้อความดังกล่าวในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นี้ ได้ถูกชำระแบ่งออกเป็นสองตอนโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะ (โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ในบทที่ ๒) ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับพิมพ์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยในตอนแรกได้เพิ่มเติมข้อความให้การต้อนรับของคณะทูตฝรั่งเศสที่มีต่อเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ซึ่งเสด็จลงไปเยี่ยมคณะทูตที่เรือรบเป็นไปอย่างไม่สมพระเกียรติยศ เพราะคณะทูตจัดการต้อนรับไม่ทัน ขณะที่การชำระในตอนที่สองก็ได้ทรงตัดพระนามของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญออกให้เหลือเพียงพระนามของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เพียงพระองค์เดียว การชำระพระราชพงศาวดารในกรณีดังกล่าวนี้ จึงเท่ากับเป็นการเปลี่ยนความหมายของการต้อนรับเชื้อพระวงศ์ทั้งสองพระองค์ของคณะทูตฝรั่งเศส อย่างสมพระเกียรติยศของหน่อเนื้อเชื้อกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ ดังที่ปรากฏในข้อมูลของพระราชพงศาวดาร ฉบับตัวเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไปสู่การถูกแทนที่ด้วยความหมายใหม่ เป็นคณะทูตในชุดเดียวกันนี้ได้จัดการต้อนรับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์อย่างสมพระเกียรติยศกษัตริย์เพียงพระองค์เดียว ซึ่งปรากฏข้อความที่น่าสนใจในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ ฉบับซึ่งถูกชำระแล้วดังนี้

⁴³จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เล่ม ๑๑ เลขที่ ๒๕ มัด ๓ และเลขที่ ๔๑ มัด ๔. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

๑. . . . รุ่งขึ้นวันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ และพระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เสด็จลงไปเยี่ยมมอซิเออร์ดูเชดเนออบลดยุทธราชทูตฝรั่งเศส ที่เรือรบ ชื่ออาลามครั้ง ๑ ครั้งนั้นมอซิเออร์ดูเชดเนออบลดยุทธราชทูต จัดการที่จะรับรองให้ สมควรมันหาทันไม่ . . . ⁴⁴

และ

๒. . . . ครั้น ณ วันจันทร์เดือน ๑๒ แรม ๑๔ ค่ำ ราชทูตและออฟฟิศเซอร์ฝรั่งเศส เข้าเฝ้าไปเฝ้า ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ถวายพระรูปหล่อด้วยทองเหลือง รูป สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศส ๑ และพระรูปสมเด็จพระอัครมเหสี ๑ แล้ว มอซิเออร์ดูเชดเนออบลดยุทธราชทูต เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ลงไปเที่ยวที่เรือรบอีก

ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เสด็จไปที่เรือรบฝรั่งเศสมีของไปพระราชทาน ราชทูต กัมมะตัน ออฟฟิศเซอร์ด้วย ในวันนั้นราชทูตจัดการรับเสด็จอย่างพระมหากษัตริย์ มีทหารชักธงรูป ช้างเผือกขึ้นที่เสากลาง มีทหารถือปืนและยืนขึ้นเพลา ราชทูต กัมมะตัน ออฟฟิศเซอร์แต่งตัวเต็มยศค่านับ เมื่อเสด็จกลับนั้นที่เรือได้ถึงปืนสลุต ๒๑ นัด ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ราชทูตเข้าเฝ้าไปเฝ้ารับดิกรแขนรูป ช้างเผือก เป็นเกียรติยศสำหรับติดเสื่ออีกครั้ง ๑ . . . ⁴⁵

⁴⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๑๒. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖-๑๑๗. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

นอกจากนี้แล้ว ในการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะ ในครั้งนี้ ยังปรากฏว่าได้มีการชำระเพิ่มเติมข้อความ ซึ่งอาจให้นัยยะถึงพระสถานะที่ทรงเป็นรัชทายาทของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในสายตาของชาวตะวันตกสมัยนั้นด้วย ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... ครั้นมาถึงเดือน ๘ มองซิเออร์ออบาเรต กลับเข้ามาจากเมืองปารีสแจ้งว่า สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอจัดของทรงยินดีส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายในหลวง พระแสงกระบี่องค์ ๑ พระแสงกระบี่เบ้องค์ ๑ เป็นของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ครั้น ณ วันจันทร์เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ได้เข้าเฝ้าถวายพระแสงในพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จออกรับอย่างใหญ่ แล้วได้ถวายพระแสงกระบี่ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ด้วย ...⁴⁶

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่าพระสถานะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ไม่เพียงแต่เคยปรากฏว่ามี "พระสถานะเสมอกัน" มาแต่เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทั้งสองพระองค์ ดังที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง พระองค์ก็ทรงยอมรับในพระสถานะของการเป็นพระเจ้าแผ่นดินของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ดังที่ปรากฏในคำประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไปอาไศรยอยู่บ้านกงสุลเยเนราลอังกฤษ จุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) ซึ่งมีข้อความว่า "ด้วยกรมพระราชวังบวรทุกวันนี้พระนามท่านเป็นกรมพระราชวังบวร แต่ยศของท่านนั้นเกินยศกรมพระราช

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

วังบวร ท่านมียศเหมือนกับพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกัน⁴⁷ ขณะเดียวกันหนังสือพิมพ์ต่างประเทศชื่อ "ออบเชอเบอ" ประจำวันที่ ๒๑ เดือนมกราคม ปี ค.ศ. ๑๘๗๕ (พ.ศ. ๒๔๑๗) ในสิงคโปร์สมัยนั้น ก็ได้เรียกพระนามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระนามของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญว่า "พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์" ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... การซึ่งเกิดขึ้นในกรุงสยามนั้นทุกวันนี้ยังไม่สงบ ด้วย พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ ถ้อยทีระวังกันทั้งสองฝ่าย ในหลวงท่านเชื่อพวกพ้องของท่าน วังหน้าก็อยู่ที่บ้านกงสุลอังกฤษ การนี้จะแล้วเมื่อใดก็สุดแต่ท่านผู้ใหญ่ในกรุงสยามและกงสุลอังกฤษ การที่กงสุลอังกฤษ ทำเช่นนี้เป็นการดูถูกเกินอำนาจของตัว แต่ข้าพเจ้าเป็นเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์นี้ได้พิจารณาความเรื่องนี้โดยละเอียดทั่วไป ไม่ได้เห็นแก่คนทั้งหลายเลย การที่มีสเตอร์นูแมนได้รับวังหน้าไว้ นั้นเห็นเป็นการที่สมควรแก่ข้าราชการที่เป็นดิโปลมาติชผู้ใหญ่ ถ้าแม้มีสเตอร์นูแมนไม่รับวังหน้าไว้เวลาที่ท่านหนีไปนั้นคงเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกันเป็นแน่ แล้วการคำก็จะเสียไปหมด กงสุลต่างประเทศที่อยู่ ณ กรุงสยามได้ลงเนื้อเห็นกับกงสุลอังกฤษเป็นสำคัญ กงสุลอังกฤษไม่มีความผิดเลย ประการหนึ่งการที่เกิดครั้งนี้มีไซคนทั้งหลายจะไม่รู้ทั่ว คนที่เอาใจใส่ในราชการได้รู้เห็นตามมาช้านาน ว่าในกรุงสยามเกิดสองพวกแล้ว คือ พวกวังหลวงวังหน้าต่างยุคกัน แต่คนทั้งหลายไม่รู้ว่ พวกที่สั่งสอนในหลวงได้ยุท่านให้เลิกวังหน้าเสีย การสงสัยที่เกิดไฟไหม้ในโรงแก๊สนั้นเป็นที่หาเหตุที่จะให้ในหลวงทำตามผู้ที่ยูงสอนในเวลานั้น ถ้าและวังหน้าไม่หนีไป และกงสุลอังกฤษไม่รับไว้โดยแข็งแรงแล้ว การที่พวกวังหลวงได้คิดมานั้นคง

⁴⁷ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระนางเรือล่ม (พระนคร : สำนักพิมพ์ไอบีเดียนสโตร์, ๒๕๐๙), หน้า ๔๓. และ ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๑๕๔, ๒๐๕-๒๐๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

สำเร็จความปรารถนา ถ้าสำเร็จความปรารถนานั้นการจะเป็นอย่างไร วังหน้าจะเป็นหรือตายจะตายก็ดี การบ้านเมืองก็จะเผาเสียหมด จะเกิดฆ่าฟันกันเอง คนต่างประเทศก็ต้องหนีไปเสียทั้งสิ้น การค้นขาก็ต้องหยุดด้วยบ้านเมืองเป็นจราจล ซึ่งบ้านเมืองไม่ได้เป็นดังนั้นก็เพราะวังหน้าหนีไปเสีย และกงสุลต่างประเทศได้ช่วยกงสุลอังกฤษรับวังหน้าไว้ ซึ่งเล่าลือว่ากงสุลอังกฤษรับวังหน้าไว้ผิด เป็นการดูถูกดูหมิ่นแก่บ้านเมือง ฟัง ๆ ก็เสียดเพราะอยู่ ถ้ารู้เหตุฟังก็ไม่เพราะเลย

คนคิดเห็นแก่วังหน้ามากกว่าคนที่คิดเห็นแก่วังหลวง แล้วพวกผู้ใหญ่ก็มีมาก มิใช่เขาจะคิดกระดตอกวังหลวงวงก็ได้ เขามีใจสุจริตซื่อตรงกตัญญูต่อวังหลวงเสมอ แต่ธรรมเนียมไทยต้องมีวังหน้าตามธรรมเนียมซึ่งมีมาแต่โบราณ และถือวังหลวงอย่างไรก็ต้องถือวังหน้าเหมือนกัน . . . ⁴⁸

อนึ่งควรสังเกตด้วยว่า ทั้งที่ภาพพจน์ของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ มักถูกแสดงให้เห็นถึงปัญหาเรื่องพระยศมากที่สุด เมื่อเทียบกับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์อื่นในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏในเอกสารงานเขียนทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การแสดงให้เห็นถึงพระสถานะที่อันไม่สมควรกับการรับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ด้วยพระองค์ทรงประสูติเป็นเพียงพระองค์เจ้ามีไชเจ้าฟ้า อีกทั้งการดำรงตำแหน่งของพระองค์ก็มักจะถูกถือว่ขาดความชอบธรรม ด้วยเพราะไม่ได้มาจากการแต่งตั้งของพระมหากษัตริย์ อันถือกันว่าเป็นราชประเพณี หากแต่มาจากการแต่งตั้งหรือสถาปนาขึ้นโดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์⁴⁹ แม้กระนั้นแล้วกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็ยังถูกถือให้มี

⁴⁸ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๗-๔๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๙๔-๙๖, ๒๕๓-๒๕๔. , ความทรงจำ,

พระยศเทียบเท่ากับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่ได้กล่าวแล้ว จึงน่าจะ
จะเป็นไปได้ว่าพระสถานะของกรมพระราชวังบวรฯ ทุกพระองค์ นับแต่สมัยต้นกรุงรัตน
โกสินทร์จนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงน่าที่จะมีพระ
สถานะเท่าเทียมกับพระมหากษัตริย์วังหลวงทุกพระองค์

ขณะเดียวกันก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า นอกจากความเท่าเทียมหรือความ
เสมอกันในพระสถานะ พระเกียรติยศ หรือแม้แต่พระราชอำนาจ (ในบางกรณี) ของ
พระมหากษัตริย์วังหลวงและวังหน้าทั้ง ๕ แผ่นดินแล้ว ในกรณีของบุคคลในพระราช
วงศ์ซึ่งคิดมุ่งหวังหรือถูกกล่าวหาว่าคิดมุ่งหวังในราชบัลลังก์จำเป็นต้องขอหากบฏ ใน
หลายกรณีก็อาจสะท้อนให้เห็นถึงการจัดวางตำแหน่งวังหลวง - วังหน้าในลักษณะเดียว
กันกับที่กล่าวมา อาทิ กรณีของพระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัต พระราช
โอรสในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งต้องขอหากบฏในสมัยรัชกาลที่ ๑ หลัง
จากที่กรมพระราชวังบวรฯ พระราชบิดาเสด็จสวรรคตแล้ว ไม่ว่าจะขอกกล่าวหาดังกล่าว
จะเกิดขึ้นเพราะเป็นอุบายของวังหลวง ซึ่งคิดจำกัดอำนาจของวังหน้าลง หรือว่ามา
จากการกระทำที่คิดจะกบฏจริง จากพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ของกรมพระราชวัง
บวรสถานมงคลพระองค์นี้⁵⁰ การถอดเอาพระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัต
ออกเสียจากพระเกียรติยศชั้นพระองค์เจ้า แล้วนำไปสำเร็จโทษเสียทั้งคู่ด้วยท่อนจันทน์
ก็อาจสะท้อนให้เห็นถึงโครงสร้างของอำนาจแบบคู่นี้ หรือแม้แต่ในกรณีของกรมหลวง

๑๗๘-๑๗๙. ; ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ," รักเมืองไทย
เล่ม ๑, หน้า ๘, ๑๔-๑๕. และ ปิยนาท บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการ
เมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒
ถึงรัชกาลที่ ๕", หน้า ๑๓๐.

⁵⁰ อาจดู "ข้อเท็จจริง" และการวิเคราะห์ที่สำคัญในประเด็นนี้ได้ใน
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘๑-
๑๘๓. และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ," รักเมืองไทย
เล่ม ๑, หน้า ๓-๕.

รักษารณเวศ เมื่อครั้งปรารถนาจะตั้งตัวเป็นพระมหากษัตริย์ หลังจากที่สิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปแล้ว จากแผนการในคำสารภาพของกรมหลวงรักษารณเวศเองก็ได้คิดจะตั้งกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ขึ้นเป็นวังหน้า จนต้องถูกสำเร็จโทษในข้อหา “กบฏ” และต้องถูกถอดจากศักดิ์ของกรมหลวงให้เป็นเพียงหม่อมไกรสร⁵¹ ก็อาจนับได้ว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึง “โครงสร้างอำนาจแบบคู่” นี้ไม่น้อย ทั้งที่ตัวกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ อาจไม่มีส่วนรู้เห็นใดๆ เลยก็ได้ ซึ่งจะสังเกตได้จากการไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ที่แสดงให้เห็นว่า กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ได้มีส่วนรู้เห็นหรือพัวพันกับแผนการของกรมหลวงรักษารณเวศดังที่ได้สารภาพไว้ อีกทั้งเหตุการณ์ในครั้งนี้กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ดูจะไม่ได้รับโทษแต่ประการใด

ขณะเดียวกันเมื่อถึงปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ในงานบันทึกของแดน ปิซ บรัดเลย์⁵² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงปรารถนาที่จะให้พระราชโอรสทั้งสองพระองค์ คือพระองค์เจ้าคเนจร กรมหมื่นอมเรนทรापดินทร์ กับพระองค์เจ้า

⁵¹ อาจดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๘๑), หน้า ๓๑๖-๓๒๐. (พิมพ์แจกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงวงษานุประพัทธ์ (ตาดสนิทวงศ์ ณ อยุธยา) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๔๘๑).

⁵² Dan Beach Bradley, Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley, M.D. : Medical Missionary in Siam 1835-1873, ed. by Rev. George Haws Feltus (Cleveland : Dan B. Bradley, 1936), p.127-128, อ้างถึงในวอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, แปลโดยนิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๐), หน้า ๑๘. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์มูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากษัตริย์คุณ ในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐).

อรรณพ กรมหมื่นอุดมรัตนราษีเป็นผู้สืบราชบัลลังก์ต่อจากพระองค์ เสียแต่ว่าผู้ซึ่งกุมอำนาจทางการเมืองตอนปลายรัชกาล ช่วงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร คือคณะเสนาบดีสกุลขุนนาคได้เลือกที่จะทูลเชิญเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแทน⁵³ ขณะเดียวกันก็ได้ปรากฏข้อความที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงถึง "ความวิตกกังวลและความห่วงใย" ในพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ คือพระองค์เจ้าคเนจร กรมหมื่นอมเรนทราบดินทร์ และพระองค์เจ้าอรรณพ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี ด้วยทรงไม่ทราบว่าการล้อมวงพระราชโอรสทั้งสองที่เกิดขึ้น ในปลายรัชกาลโดยกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคจะเป็นไปในทางดี-ร้ายประการใด ดังที่ปรากฏข้อความดังกล่าวนี้ใน มหามกุฏราชคุณานุสรณ์ พระนิพนธ์ในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ความว่า

- ... ท้าวเธอถามอมาตย์ผู้ เสนา บดีเอย
- ใครจะสืบพงศา กษัตริย์เจ้า
- พระคลังประมุขมหา มุขมาตย์
- ขอประชุมแพทย์เฝ้า ฝ่าเปลื้องประชวรหาย ฯ
- ยินภิปรายพระทราบสิ้น กระแสรสองค์ เขาร่า
- ข้าทราบข่าวล้อมวง วัดน้อง
- แลสองพระदनัยองค์ โศภักตร์ แหลมแล

⁵³ อาจดูรายละเอียดในประเด็นนี้เพิ่มเติมได้ใน Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam (London : Oxford University, 1959), p.304. ; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๗. , ความทรงจำ, หน้า ๑๑๐-๑๑๑. ; ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล "บุนนาค", หน้า ๑๗๗, ๒๐๕. และ วิลาสวงศ์ พงศะบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๒๒.

ล้อมพิฆาฏหรือล้อมป้อง	ปโยชน์พ้องสองนัย ๙
• สงสัยสี่ท่านเอื้อม	เศวตะ ฉัดพ้อ
หนึ่งก็ทูลกระหม่อมพระ	โด่งด้าว
กรมหมื่นอมเรนทร์ด	นุชราช แหลมแฮ
อรณพราชบุตรหัว	อมาตย์ห้อมหาอนันต์ ๙
• ถัดเจ้านั้นก็เจ้า	พระยาพระ คลังรา
อำนาจมहिมาณะ	ยากแย้ง
พระยาศรีพิพัฒน์กะ	ศรีสุริ ยวงค์แฮ
ลูกและน้องกล้องแก้ง	เกริกแก้วคนขาม ๙ . . . 54

ด้วยเหตุนี้ การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งหมายถึงการตัดข้อความเดิม การเพิ่มเติมข้อความใหม่ ตลอดจนถึงการแก้ไขข้อความให้มีความหมายใหม่แตกต่างไปจากเดิม โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในกรณีของความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้า⁵⁴ จึงนอกจากจะหมายถึงผลกระทบอันเนื่องมาจากความไม่พอพระทัยส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มพระราชวงศ์ ต่อการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทำการสถาปนากรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ตลอดจนถึงความขัดแย้งอันเนื่องมาจาก โครงสร้างของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองของกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคและกลุ่มของพระราชวงศ์สมัยนั้นแล้ว⁵⁵ ดังที่

⁵⁴ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, มหามกุฏราชคุณานุสรณ์, หน้า ๗๒.

⁵⁵ โปรดดูการวิเคราะห์ความขัดแย้งเชิงตัวบุคคลและความขัดแย้งเชิงโครงสร้างของผลประโยชน์ภายในกลุ่มชนชั้นนำ ตอนต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ จนนำไปสู่เหตุการณ์ “ความขัดแย้งกรณีวังหลวง - วังหน้า” ที่สำคัญทั้งสองประเด็นนี้ได้

ปรากฏข้อความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสถานะเรื่องพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ เรียงตามลำดับดังนี้

... ครั้งแผ่นดินปัจจุบันนี้... เงินพระคลังข้างที่ซึ่งเดิมกะเป็นจำนวนร้อยละ ๕ นั้น คงอยู่... ปรากฏว่าปีละ ๒,๐๐๐ ชั่ง แต่ที่แท้ไม่แน่นอนเพราะหักขาดแลบวกขึ้น พอลดเขยกัน...

แต่วิบัติอันมีขึ้นแต่รัชกาลที่ ๔ คือ ชาวต่างประเทศเอาสุราเมืองจีนเข้ามาขาย ไม่ยอมเสียภาษี ซึ่งเป็นเหตุให้แต่งทูตออกไปปารีสครั้งแรก ทำให้เงินอากรสุรารุงเทพฯ ซึ่งอยู่ในกระทรวงกระลาโหมลดมาก ในคลังมหาสมบัติสุราหัวเมืองก็ลดลงบ้างแต่ไม่สู้มากนัก ภายหลังสมเด็จพระเจ้าพระยาเอกทัศเป็นรัฐบาล ก็ตัดเงินพระคลังข้างที่หมดเป็นได้เท่าไรส่งคลัง เงินขึ้นเจ้านายก็พลอยขาดด้วยกันหมด ที่แท้เงินคลังก็หาได้ส่งไม่ ผลประโยชน์สุราเกิดขึ้นเท่าไร ก็เป็นของพระยาสุรวงษ์หัตถ์ ครั้นเมื่อนายอนุชอาหารว่ากรมมนา ก็ยกเงิน ๒,๐๐๐ ชั่ง ที่เคยเป็นพระคลังข้างที่ไปให้สมเด็จพระเจ้าพระยา... ในเวลานี้เงินขึ้นเจ้านายทุก ๆ คนถูกตัด... พ่อตาย เจ๊กมันไม่ยำเกรงมันก็ให้บ้าง ไม่ให้บ้าง ตัวอย่างของผู้ที่ได้น้อยอย่างที่สุด คือ ศรีพัฒนาแลเสมอ เงินที่สมควรจะได้รับ

ประกฤษธร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๒๐๓-๒๑๖. ; ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ," รักเมืองไทย เล่ม ๑, หน้า ๗-๑๑. ; ปิยนารถ บุณนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕", หน้า ๑๒๘-๑๓๔, ๑๔๕-๑๔๘ และ วิลาสวงค์ พงศบุตร, "การสืบราชสมบัติ," ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๔๑-๕๕.

มืออยู่ปีละ ๒ ชั่ง แต่ความจริงนั้นไม่ได้รับเลย เพราะไปทวงไม่ได้... พวกกันจน
 ปนไปเช่นนี้...⁵⁶

และ

... ในเวลารุ่งปัดต่อมา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบทุกอย่าง ลดลงไปเป็นลำดับจน
 ถึงปีมะแมตรีศก เงินแผ่นดินที่เคยได้อยู่ปีละ ๕๐,๐๐๐ ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่
 ๖๐,๐๐๐ ๔๐,๐๐๐ ชั่ง แต่ไม่ได้ตัวเงินก็มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ ๑๑,๐๐๐ ชั่ง ก็วิ่ง
 ตาแตก ได้เงินในพระคลังมหาสมบัติซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ต้องวิ่งหาเป็นพัน นอกนั้น
 ก็ปล่อยให้ค้าง ที่ได้ตัวเงินจริงมีประมาณสัก ๒๐,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น เงินไม่พอจ่าย
 ราชการ ต้องเป็นหนี้ตั้งแต่งานพระบรมศพ (รัชกาลที่ ๔) ตลอดมาจนถึงปีมะแม
 นี้ เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ ชั่ง...⁵⁷

⁵⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
 วชิรญาณวโรรส (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒) (พระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์แจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
 สอนองพระเดชพระคุณในวันตรงกับวันสวรรคต ที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๒), หน้า ๒๒๕,
 อ้างถึงใน ชลธิชา บุญนาค, "การเสื่อมอำนาจของขุนนางสมัยรัชกาลที่ ๕" (วิทยา
 นิพนธ์ปริญาฎมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๖๓.

⁵⁷ ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ (ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด พิมพ์ในงานมหา
 สมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
 ยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๔), หน้า ๒๒๘-๒๒๙, อ้างถึงใน

และ

... ในเวลาที่ฉันมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินไม่มีเงินจะใช้ ต้องเอาเงินของตัวแลเงินพระคลังเดิมมาใช้ ให้เร่งเงินพระคลังสินค้าที่ที่ค้างเจ้าภาชีนายอากรก็ไม่ได้ เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาจัดการภาษีอากร เงินตก การเร่งก็ติดขัด ได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าพระยากำหนดเงินข้างที่ให้อาจจะให้ปละเท่าใดแล้ว ขอให้ได้ตามที่กำหนด อย่าให้ต้องเร่งจากเจ้าภาชีนายอากรเลย ท่านว่าถึงที่เงินพระคลังที่จะเอาเต็ม เงินนี้ขาดค้างจะให้ตกอยู่กับพระคลังมหาสมบัติ จนเวลาหนึ่งจะต้องการเงินใช้สัก ๒๐ ชั่ง ซึ่งไม่มีจะใช้ ต้องยืมเงินจากกรมสมเด็จพระสุดารัตน์มาใช้ ที่กล่าวมานี้เพื่อจะให้เห็นว่า ฉันได้รับความคับแค้นมาอย่างไร...⁵⁸

ความขัดแย้งดังกล่าว ยังอาจสะท้อนให้เห็นถึงโครงสร้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้า ที่เสมอกันมาในประวัติศาสตร์ราชประเพณี นับตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ด้วยก็เป็นได้ ดังที่อาจจะเห็นได้ในภายหลัง เมื่อทั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้ถึงแก่พิราลัยและ

ปิยนาค บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕", หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

⁵⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ รัช.๖/๕ รายงานเสนาบดี กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับเรื่องพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ ๔ มี.ค. ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙), อ้างถึงใน ชลธิชา บุนนาค, "การเสื่อมอำนาจของขุนนางสมัยรัชกาลที่ ๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕๙.

เสด็จทิวงคตลงตามลำดับไปแล้ว เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๕ และปี พ.ศ. ๒๔๒๘⁵⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ ที่จะตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ใหม่ได้โดยพระองค์เอง ดังที่ทราบกันว่าการตั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล "เป็นพระราชอำนาจโดยตรงของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น"⁶⁰ แล้วเป็นอย่างน้อย

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกที่จะยุบตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทนที่จะทรงตั้งใหม่ ทั้งที่พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ที่จะทรงกระทำเช่นนั้นได้ในขณะนั้น ก็อาจนับได้ว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึง ปัญหาบางประการในราชประเพณีของตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีพระราชอำนาจเสมอกับพระมหากษัตริย์วังหลวง ดังที่ปรากฏ "ความขัดแย้ง" ในกรณีเหตุการณ์วังหน้าสมัยพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเลือกที่จะเปลี่ยนกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์ ที่จะมิต่อตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ โดยการประกาศยุบตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงเมื่อวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ หรือภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จทิวงคตได้เพียงเจ็ดวัน⁶¹ ขณะเดียวกันก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเข้ารับตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร อันเป็นตำแหน่งที่ได้รับการสถาปนาขึ้นมาแทนที่ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ ดังที่ปรากฏข้อความในคำประกาศยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อวันที่ ๔ กันยายน

⁵⁹ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณี กาญจนรัชชิตี, หน้า ๗๘-๗๙.

⁶⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๘, ๙๔-๙๕.

⁶¹ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๗๔-๗๗.

พ.ศ. ๒๔๒๘ และคำประกาศที่แสดงให้เห็นถึงการสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เข้าดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๘ เรียงตามลำดับดังนี้

... ในครั้งนี้ได้ทรงปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้น จนถึงกรุงสยามได้ผูกพันกับทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองติดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อให้เกิดเป็นที่เข้าใจผิดไปต่าง ๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้น ก็เคลื่อนคลายมาทีละน้อย ๆ ไม่ยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจน จึงให้เกิดเป็นที่งุนงงสงสัยต่าง ๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบร้อย เป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างไร ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่ มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องจ่ายเงินแผ่นดิน ซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่า ๆ โดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะยกตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว ...⁶²

และ

... ครั้นเมื่อ ณ วัน ๒๕๙ ปีระกาสัปตศก ศักราช ๑๒๔๗ ได้ทรง

๑๐

พระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์กับเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนี้ควรยกเลิกเสีย ด้วยเหตุที่ทั้งปวงอันได้กล่าวแล้วในประกาศฉบับนั้น

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

บัดนี้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ กับ เสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งเรียกว่า สมเด็จพระพุทธเจ้า อันได้ตั้งขึ้นไว้แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ในจุลศักราช ๗๒๒ นั้นและเป็นตำแหน่งอันสมควรซึ่งจะให้ไปเป็นแบบอย่างสืบไป ภายหน้าและเป็นตำแหน่งอันถูกต้องกับนานาประเทศทั้งปวงซึ่งจะเป็นอันเข้าใจ ได้โดยชัดเจน จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกธรรมเนียมตั้งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าซึ่งมี มาในพระราชกำหนดตำแหน่งศักดิ์นาพลเรือนนั้นเสีย . . .⁶³

ด้วยเหตุนี้ ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงมีพระราชอำนาจในทางปฏิบัติที่เป็นจริงในมิติต่างๆ เพิ่มมากขึ้น ทว่าความสัมพันธ์ระหว่าง วังหลวง - วังหน้า ที่เป็นจริงในอดีตของประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงรัชสมัยของพระองค์ ก็ยังคงปรากฏในลักษณะที่ แสดงให้เห็นถึงสัมพันธ์ภาพที่เสมอกันระหว่างตำแหน่งพระมหากษัตริย์กับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนี้ จึงหมายความว่ามีการชำระเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง ของความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์วังหลวง ต่อ "สถาบันพระมหากษัตริย์ วังหน้า" ในอดีตตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงสมัยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก ยังผลให้พระมหากษัตริย์วังหลวงทุก พระองค์มี พระราชอำนาจ พระสถานะตลอดจนถึงพระเกียรติยศในด้านต่างๆ เหนือ กว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์ทุกพระองค์ ด้วยเหตุนี้พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีเพียงแต่สร้างพระราชอำนาจในทางปฏิบัติที่เป็น จริงให้กับพระองค์เองเท่านั้น หากแต่ยังได้สร้างพระราชอำนาจที่แท้จริงให้กับพระมหา กษัตริย์รัตนโกสินทร์ในอดีต ก่อนหน้ารัชสมัยของพระองค์ให้เหนือกว่าพระราชอำนาจ

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐-๑๑๑. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเคยปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจที่ทัดเทียมกันมาก่อน ผ่านการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

อย่างไรก็ตามการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล เพื่อลดทอนพระราชอำนาจในตำแหน่งของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเคยปรากฏว่ามีพระราชอำนาจเสมอกันกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์วังหลวงนี้ ดูเหมือนจะดำเนินไปบนเหตุผลของความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์วังหลวงกับ "พระมหากษัตริย์วังหน้า" ที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ ในลักษณะที่มากหรือน้อยเป็นสำคัญ กล่าวคือ หากพบว่าลักษณะของความขัดแย้งถี่มากและแสดงให้เห็นถึงลักษณะที่ "รุนแรง" ในสมัยของรัชกาลใด เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยในรัชกาลอื่น การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในประเด็นนี้ ก็ดูจะให้ความสำคัญกับการชำระลดทอนพระราชอำนาจของบุคคล ซึ่งดำรงตำแหน่งในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัชกาลนั้นมากขึ้นตามไปด้วย ดังที่ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ ๑ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงบาดหมางกับกรมพระราชวังบวรฯ หลายครั้ง^{๘๔} ที่สำคัญคือเรื่องการได้รับพระราชทานเงินจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพียงปีละ ๑๐๐๐ ชั่ง ซึ่งไม่พอเพียงแก่การแจกจ่ายเบี้ยหวัดของข้าราชการในกรมพระราชวังบวรฯ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงจะทรงขอพระราชทานเงินเพิ่มให้พอแก่การแจกจ่ายข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ตรัสในทำนองว่า รายได้จากการภาษีอากรต่างๆ ก็พอแต่เพียงการทำนุบำรุงแผ่นดินเท่านั้น เงินแจกจ่ายเบี้ยหวัดในส่วนของพระราชวังหลวง ก็ไม่ค่อยจะพอเช่นกัน

^{๘๔} อาจดูรายละเอียดของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เรื่องความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในกรณีต่างๆ นี้เพิ่มได้ใน ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๑๐๑-๑๐๒. และ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท, หน้า ๑๑๓-๑๑๕.

จนพระองค์ต้องนำเอาเงินกำไรที่ทรงได้รับจากการค้าสำเภามาเพิ่มเติมเข้าไปอีกส่วนหนึ่ง จึงจะพอ ฯลฯ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อไม่ได้รับพระราชทานเงินเพิ่มตามพระราชประสงค์ ก็ทรงขัดเคืองและมีได้ลงมาเฝ้านับแต่นั้นมา เหตุการณ์ครั้งนั้นพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทั้งฉบับซึ่งถูกชำระแล้วและฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระได้กล่าวไว้ตรงกันว่า ข้าราชการทั้งจากพระบรมมหาราชวังและพระบวรมหาราชวังทั้งสองฝ่าย ต่างเรียกระดมพลพร้อมทั้งนำปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนป้อมเหนือกำแพงพระราชวังทั้งสอง จนเกือบจะนำไปสู่การยุทธสงครามขึ้น ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงมาเฝ้ากราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า เงินที่พระราชทานขึ้นไปปีละ ๑,๐๐๐ ซึ่งนั้นไม่พอแจกเบี้ยหวัดข้าราชการในวังหน้า จะขอรับพระราชทานเงินเดิมอีกให้พอแจกจ่ายกัน จึงดำรัสว่าเงินเก็บมาได้แต่ส่วยสาอากร ก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่มีใครพอ ต้องเอาเงินกำไรที่ตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีกจึงพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังมี กรมพระราชวังบวรฯ ไม่ได้ตามพระประสงค์ก็ขัดเคืองมิได้ลงมาเฝ้าเลย ฝ่ายพระยาเกษตร (บุญรอด) เห็นว่าเจ้านายทรงขัดเคืองกันก็กะเกณฑ์ข้าราชการ ให้เอาปืนขึ้นป้อมวังหน้าแล้วให้ตระเตรียมศาสตราวุธตั้งนอนกองระวางอยู่ ส่วนเจ้าพระยารัตนาพิพิธสืบรู้ว่า ที่วังหน้าจัดเตรียมการเป็นสงครามไม่ไว้ใจแก่ราชการ ก็กราบทูลขอรักษาพระราชวังให้มั่นคงแข็งแรงเกณฑ์คนรักษาหน้าที่และเอาปืนขึ้นป้อมบ้าง ครั้งนั้นเกือบจะเกิดการยุทธสงครามแก่กัน ...⁶⁵

⁶⁵ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๘ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๒. และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

ขณะที่ความขัดแย้งในกรณีต่างๆ ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ปรากฏให้พบเห็นได้ในเอกสารและหลักฐานนอกพระราชพงศาวดารชุดดังกล่าว⁶⁶ ความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้าในครั้ง นี้ ก็ได้ถูกบันทึกผ่านสายตาของบุคคลในกรมพระราชวังบวรฯ ว่ามูลเหตุที่เกือบจะนำไปสู่ยุทธสงครามในครั้ง นี้เกิดขึ้นจากวังหลวงเป็นสาเหตุ ดังที่ปรากฏข้อความในพระนิพนธ์คำนำ หนังสือเรื่องนิพพานวังหน้าของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งยกเอาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากล่าวไว้ และปรากฏข้อความในหนังสือเรื่องนิพพานวังหน้า พระนิพนธ์ของพระองค์เจ้ากัมพูชาจักร พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเอง เรียงตามลำดับดังนี้

... เมื่อเกิดเคลือบแคลงกันขึ้นในระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ในหนังสือฉบับนี้พูดเป็นฝ่ายวังหน้า ว่าวังหลวงเกณฑ์เขมรลากปืนขึ้นป้อมก่อน กรมพระราชวังจึงใช้นักกองคือ ให้ไปสืบสวนความจากพวกเขมร ได้ความมากแทบทูล ว่าปืนนั้นได้ลากขึ้นเมื่อพิธีตรุษ การที่ทรงขัดเคืองก็เบาบางลง...⁶⁷

และ

... ด้วยพระมิ่งมงกุฎอยู่ทศยุค
ความหลังไม่ประทังประเทืองกาย
เพราะพระปิ่นดำรงบวรสถาน
เหมือนจะวางกลางเมืองเมื่อเคืองคำ
ครั้นทรงทราบว่าจะจอมบิดลา

ในสาเหตุคุมเข็ญเขม้นหมาย
แทบจะวายชีพระเนนในเวรจำ
กระหึ่มหาญหนุนเหยียมกระหึบบ่
พิโรธรำดังจะรุกเข้าโรมรัน
ให้พลกัมพูชาลากปืนขึ้น

⁶⁶ โปรดดูเชิงอรรถที่ผ่านมา

⁶⁷ พระองค์เจ้ากัมพูชาจักร, เรื่องนิพพานวังหน้า, หน้า (๗).

<u>ประจุป้อมล้อมราชวังจันทร์</u>	จึงมีบัณฑิตผู้สั่งให้สืบความ
ตรัสใช้มาตรงค์ตรงรับสั่ง	มิไปฟังราชกิจก็คิดขาม
<u>มาสืบเรื่องพระไม่ปลงจะสงคราม</u>	<u>ก็ประณามทูลบาทไม่พาดพิง</u>
ว่าคำขอมน้อมพจมานสาร	ไม่หาญเสนหาพระนุชยง
แต่พิถีตรูคยีนลากป็นจริง	ยังนึกกริ่งกริ้วนั้นพอบันเทา . . . ⁶⁸

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า “ความขัดแย้ง” อันเนื่องมาจาก “ความเสมอภาค” ระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงอาจจะเป็นที่ทราบกันมาอย่างดี นอกความในพระราชพงศาวดารถึงความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ขณะเดียวกันก็อาจจะทราบถึง “ฤทธิ์เดช” ของทางฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นี้ติดต่อลงมาเป็นความเล่ากัน ในอีกหลายแผ่นดินหลังจากนั้นก็เป็นที่ปรากฏมีเรื่องเล่ากันในทำนองว่า เมื่อครั้งที่ได้มีการจัดงานฉลองพระอัฐิสมเด็จพระชนกาธิราชของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้ก็ได้อโปรดให้มีการละเล่นโขนกลางแปลง ตอนศึกทศกัณฐ์รบกับพระรามขึ้นที่หน้าพลับพลาห้องสนามหลวง มีการวางบทบาทให้โขนวังหน้าเล่นบทบาททศกัณฐ์ ขณะที่โขนวังหลวงรับบทพระราม ครั้นถึงเวลาแสดงจริง ต่างฝ่ายต่างก็เคลื่อนไหวพลออกมาจากพระบรมมหาราชวังและพระบวรมหาสุรสิงหนาทตามบทบาทที่ได้กำหนดไว้ ทว่าเมื่อเล่นรบกันในคราวนั้นก็ปรากฏว่า โขนวังหน้าซึ่งถูกวางบทบาทให้เล่นเป็นฝ่ายยักษ์ กลับไม่ยอมแพ้ฝ่ายพระราม ซึ่งถูกสวมบทบาทโดยโขนวังหลวงตามบทบาทที่ได้ถูกกำหนดไว้ คือฝ่ายยักษ์ต้องเป็นฝ่ายยอมแพ้ทัพพระราม จนกระทั่งเกิดรบกันจริงๆ ขึ้นขนาดลากเอาปืนออกมายิงกันสนั่นหวั่นไหว จนเกิดการบาดเจ็บล้มตายขึ้น⁶⁹ ด้วยเหตุนี้การชำระ

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕-๔๖. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁶⁹ ธนิต อยู่โพธิ์, โขน (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๘), หน้า ๕๙-๖๐.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในครั้งนี้ จึงอาจจะต้องกำชับความหมาย โดยการเปลี่ยนแปลงข้อความในพระราชพงศาวดาร ให้พระสถานะของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ให้ทรงด้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทั้งในด้านพระบารมีและพระเกียรติยศ อาทิ การชำระเพิ่มเติมข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความแข็งแกร่ง กระด้างกระเดื่องของข้าราชการฝ่ายพระบวรมหาราชวัง หรือการชำระเพิ่มเติมข้อความที่แสดงให้เห็นถึงความไม่ใฝ่สูงเกินวาสนาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างปราสาทเทียบพระราชวังหลวงในพระบรมมหาราชวัง ดังที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับซึ่งยังไม่ถูกชำระและฉบับซึ่งถูกชำระแล้ว เรียงตามลำดับดังนี้

... กรมพระราชวังบวรสถานมงคลประชวรพระโรคนี้ตั้งแต่เสด็จขึ้นไปเมืองเกินพระอาการค่อยคลายขึ้นคราวหนึ่งแล้ว ครั้นณเดือนแปดปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕ นั้น ถึงวันพฤหัสบดีเดือนสิบสองแรมสี่ค่ำเวลาสองยามห้าบาทเสด็จสวรรคตณพระที่นั่งอุดรภิมุข พระองค์ประสูต ณ วัน ๕ ๙ ๑๑ ค่ำ ปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๑๐๕ ดำรงอยู่ที่พระมหาอุปราชาธิบดีเดือนห้าวัน รวมพระชนม์ได้หกสิบพรรษา จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก เจ้านายฝ่ายพระบรมมหาราชวังขัดดาบทุกพระองค์ตามเสด็จเข้าไปสรงแลทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้วเชิญพระบรมศพประดิษฐานในพระโกฏไม้สิบสองซึ่งทรงพระดำรินำให้จัดไว้เมื่อประชวรหนัก โปรดให้เรือเอาทองคำที่หุ้มพระโกฏุกุดันใหญ่กุดันน้อยที่ทรงพระศพพระพี่น้องทั้งสองนั้นมาหุ้มพระโกฏุกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลพระโกฏุกุดันใหญ่กุดันน้อยนั้นโปรดให้ลงรักปิดทองประดับกระจกไว้สำหรับทรงศพเจ้านาย เชิญพระศพเข้าไว้ใน

พระที่นั่งศิวิลาโฆษ ครั้งนั้นข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวังก็เกียดกันขุนนางวัง
นำออกไปเสียให้ห่างตั้งกองจุกช่องล้อมวงกวดขันนัก . . .⁷⁰

ข้อความดังกล่าวนี้ได้รับการชำระใหม่หมดทั้งหัวข้อ ในพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ โดยชำระเพิ่มเติมข้อความให้พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความกรุณาต่อสมเด็จพระอนุชา กรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาทขณะที่ทรงพระประชวร โดยได้เสด็จมาทรงพยาบาลถึง ๖ ราตรี ชำระ
เปลี่ยนแปลงข้อความเดิมที่ขุนนางวังหลวงกีดกันขุนนางวังหน้า ไปเป็นขุนนางวังหน้า
คือผู้กระด้างกระเดื่องต่อวังหลวง จนเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภาลัย เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรต้อง
เสด็จขึ้นไปล้อมวงเอง ข้อความดังกล่าวทั้งหมดที่น่าสนใจมีดังนี้

. . . กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรพระโรคนี้ตั้งแต่เสด็จขึ้นไป
เมืองเกินพระอาการค่อยคลายขึ้นคราวหนึ่งแล้ว ครั้ง ณ เดือน ๘ ปีกุน เบญจ
ศก จุลศักราช ๑๑๖๕ พระโรคกลับมีพิษกำเริบขึ้น พระอาการประชวรก็หนักลง
โดยลำดับ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่ สมเด็จพระอนุชาธิราชประชวร
พระอาการหนัก จะเสด็จขึ้นไปทรงพยาบาลครั้งข้าราชการวังหลวงจะขึ้นไปล้อม
วงตามธรรมเนียมเห็นกริยาพวกข้าราชการวังหน้ากระด้างกระเดื่องจะเกิดวิวาท
กันขึ้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรต้องเสด็จขึ้นไป
พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธ และพระยายมราชเดินยึดไปสองข้างพระเสลี่ยง
ไปทรงจัดวางการล้อมวงเอง จึงเป็นการเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

⁷⁰จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๑๐ เลขที่ ๑๐ มัด ๒. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

เสด็จขึ้นไปประทับแรม ทรงพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช อยู่ในพระราชวัง
บวร ๔ ถึง ๖ ราตรี

ครั้ง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำปีกุน เบญจศก เวลา ๒ ยาม
เศษ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคตในพระที่นั่งบุรพาภิรมย์ พระชนม
พรรษา ๖๐ พรรษา เสด็จดำรงเกียรติยศอยู่ในที่มหาอุปราช ๒๑ ปี ๔ เดือน ๕ วัน
จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้
ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก เจ้านายฝ่ายพระบรมมหาราชวังซัดดาบทุก ๆ พระองค์
ตามเสด็จเข้าไปสรงและทรงเครื่องพระศพเสร็จแล้ว เชิญพระศพประดิษฐานใน
พระโกศไม้สิบสอง ซึ่งทรงพระดำริให้จัดไว้เมื่อประชวรหนัก โปรดให้เรือเอาทอง
คำที่หุ้มพระโกศกุดันใหญ่กุดันน้อยที่ทรงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ นั้น
มาหุ้มพระโกศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และพระโกศกุดันใหญ่กุดันน้อย
นั้น โปรดให้ลงรักปิดทองประดับกระจก ไว้สำหรับทรงศพเจ้านาย เชิญพระศพ
เข้าไปในพระที่นั่งศิวิลาโฆษพิมาน...⁷¹

ส่วนการชำระเพิ่มเติมข้อความให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทไฝสูง
เกินพระวาสนา ด้วยทรงมีพระราชดำริคิดจะสร้างปราสาท เป็นนัยยะว่าจะแข่งพระ
บารมีกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนเกิดเหตุฆ่าฟันกันขึ้นในบริเวณ
ปราสาทดังกล่าว ที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมีพระราชดำริที่จะสร้างขึ้น ดัง
ที่ปรากฏข้อความที่น่าสนใจในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับตัว
พิมพ์ว่า

... เดิมพระราชดำริจะสร้างปราสาทขึ้น ในพระราชวังบวร ๔ ครั้งเมื่ออายุบฏ ๒
คนเข้าไปแอบจะทำร้ายพระองค์ เมื่อจับกุมเกิดฆ่าฟันกันตายลงตรงที่จะสร้าง

⁷¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
หน้า ๑๗๗-๑๗๘. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ปราสาท กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระดำริว่า วังจันทร์เกษมซึ่งเป็นพระราชวังบวรฯ ครั้งกรุงเก่า ก็หาไม่มีปราสาทไม่ มาสร้างขึ้นในพระราชวังบวรฯ จะเกินวาสนาไปกระมังจึงมีเหตุทรงพระดำริดังนี้ จึงโปรดให้เอาเครื่องปราสาทไปสร้างเป็นพระมณฑปในวัดสลัก . . . ⁷²

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า นอกเหนือจากกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแล้ว กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์พระองค์อื่นที่เหลือ นับตั้งแต่กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ หรือแม้แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจกล่าวได้ว่าเกือบจะไม่ปรากฏหลักฐานในที่ใดที่จะแสดงให้เห็นว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์หนึ่งพระองค์ใดดังที่กล่าวมาข้างต้น จะมีที่ท่าที่กระด้างกระเดื่องหรือแสดงความเป็นปฏิปักษ์ในด้านใดๆ ต่อพระมหากษัตริย์วังหลวงเลย ก็อาจจะกล่าวได้มีเพียงหลักฐานในเชิงอรรถเล็กๆ จากงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ เพียงแห่งเดียวเท่านั้นที่อาจตีความได้ว่าเป็นความไม่ไว้วางพระราชหฤทัยต่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ปรากฏข้อความว่า

. . . มีคำเล่ากันว่าตั้งแต่เสด็จศึกเวียงจันทน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กับกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ก็ไม่ทรงชอบชิดกันเหมือนแต่ก่อน อ้างเหตุ ๒ เรื่อง เรื่อง ๑ ว่าเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ยกกองทัพไปประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจ้าพนักงานเชิญน้ำพิพัฒน์สัตยาขึ้นไปถวาย กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์น้อยพระหฤทัย ว่าไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยอีกเรื่อง ๑ ว่าเมื่อเสด็จกลับจากสงครามนั้น ทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสขึ้นในพระราชวัง

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๓. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

บวร ฯ เดิมพระอุโบสถจะทำมียอดเป็นปราสาท ปรางค์ตัวไม้เสร็จแล้วยังแต่จะยก
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ไปห้ามว่าพระราชวังบวรไม่เคย
มีปราสาท กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็ทรงโหม่นส...⁷³

อย่างไรก็ตาม การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่เกี่ยวข้องกับกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ได้ปรากฏ
ให้เห็นในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เพียงประเด็นเดียวคือ การ
ชำระตัดพระนามของเจ้าฟ้าอิศราพงษ์ พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพล
เสพย์กับพระองค์เจ้าดารา พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท⁷⁴ ออก
เสีย ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับซึ่ง
ยังไม่ถูกชำระและฉบับซึ่งถูกชำระแล้ว เรียงตามลำดับดังนี้

... ฝ่ายที่กรุง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลประจวบพระโรคมาน้ำมาปีเศษ . .
. . . ครั้นวันอังคารเดือนหกขึ้นสองค่ำเวลาแปดทุ่มสวรรคต . . . พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในก็เข้าไปทรงน้ำทอง
เครื่องพระศพ เสร็จแล้วยกประดิษฐานในพระโกศทอง แล้วเชิญมาไว้ในพระที่นั่ง
อิศราวินิจฉัย โปรดให้โกนผมแต่เช้าในกรมพระราชวัง มิได้โกนหัวทั้งพระนคร

⁷³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๘๙.

⁷⁴ อาจดูเรื่องนี้เทียบเคียงได้ใน ม.ร.ว. ตาบทิพย์ จามรมาน, พระบรมราชจักรีวงศ์, หน้า ๒๐-๒๑, อ้างถึงใน ญรัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท, หน้า ๑๒๙.

กรมพระราชวังบวร มีพระราชบุตรมาเป็นเจ้าฟ้าพระองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าชายสิบ
สองพระองค์ พระองค์เจ้าหญิงหกพระองค์ รวมสิบเก้าพระองค์ . . .⁷⁵

อย่างไรก็ตาม ข้อความดังกล่าวนี้ได้ถูกชำระใหม่ให้กรมพระราชวังบวรมหาดำเนินการ
เสด็จ ไม่มีพระราชโอรสในชั้นเจ้าฟ้า ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ฉบับพิมพ์ว่าดังนี้

. . . ฝ่ายที่กรุง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลประชวรพระโรคมาน้ำมาปี
เศษ . . . ครั้นวันอังคารเดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลา ๘ ทุ่มสวรรคต . . . พระบาท
สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในก็เข้าไป
ทรงน้ำทรงเครื่องพระศพ เสร็จแล้วยกประดิษฐานในพระโกศทอง แล้วเชิญมาไว้
ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย โปรดให้โกนผมแต่เช้าในกรมพระราชวัง มิได้โกนทั่วทั้ง
พระนคร มีพระราชบุตร พระองค์เจ้าชาย ๑๓ พระองค์ พระองค์เจ้าหญิง ๖ พระ
องค์ รวม ๑๙ พระองค์ . . .⁷⁶

ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาถึง บทบาทความสัมพันธ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจกล่าวได้ว่า ไม่
ปรากฏพบหลักฐานในที่ใดของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะแสดงให้เห็น
ถึงท่าทีที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ จะแสดงให้เห็นถึง ความขัดแย้งที่มีต่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตรงกันข้ามหลักฐานที่มักถูกแสดงให้เห็นถึง "ความขัดแย้ง"
ระหว่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่

⁷⁵ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้า เล่ม ๔ เลขที่ ๓๐. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁷⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓,
หน้า ๑๑๗-๑๑๘. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

หัว ส่วนใหญ่มักเป็นหลักฐานที่แสดงถึง ความไม่มั่นพระราชหฤทัย ความหวาดระแวง ความวิตกกังวล ความอิจฉาริษยา ตลอดจนถึงการน้อยพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์รู้สึกด้อยกว่าสมเด็จพระอนุชาในด้านต่างๆ⁷⁷ ดังที่ปรากฏข้อความในเชิงกระแหนะกระแหนะ ประชดประชันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดีความว่า

...แต่เสียใจอยู่ว่า อังกฤษเฝ้าพูดจาเล้าภาเถื่อว่าจริงอยู่เสมอเหนินิตยมานาน จนถึงครั้งนี้ในหนังสือพิมพ์ที่เล้าภาถึงทูตไทยไปลอนดอนนั้นก็ยังมีมาอย่างนั้นอยู่นั่นเอง ความ ๔ อย่างนี้ไม่เปลี่ยนแปลงบ้างเลย แม่น้ำกรุงชื่อแม่น้ำไม่มีชื่ออื่นเลยเปนอันขาด เรือนเมืองบางกอกลอยอยู่ในน้ำแทบทั้งนั้นสัก ๓ ส่วน ๔ ส่วน ปลุกอยู่บนดินสักส่วนหนึ่ง ชาวเมืองไทยเปนแต่ล้วนจีนสัก ๙ ส่วน ๑๐ ส่วน เปนไทยอยู่ส่วนหนึ่ง ชุนหลวงวังหลวงแก่ชราคร่ำคร่า ผอมโซเอาราชการไม่ได้ ไม่แข็งแรงโง่เขลา ได้เปนชุนหลวงเพราะเปนพี่วังหน้า ราชการแผ่นดินสิทธิ์ขาดแก่วังหน้าหมดทั้งนั้น ถึงการทำสัญญาด้วยอังกฤษทูลำรุงบ้านเมืองก็ดี แต่งทูตไปก็ดี เปนความคิดวังหน้าหมด วังหลวงเปนแต่อื้ออือแออพยพเปิดอยู่เปล่าๆ เมื่อแขกเมืองเข้ามาหา วังหน้าต้องแอบข้างหลังสอนให้พูดจึ่งพูดกับแขกเมืองได้ วังหน้าเปนหนุ่มแข็งแรง ชีข้างน้ำมัน ชีม้าเทศสูงสามศอกเศษ

⁷⁷ โปรดดูรายละเอียดของข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้สึกถึงบทบาทที่เหนือกว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในกรณีต่างๆ เพิ่มเติมใน ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์", หน้า ๑๙๙-๒๐๒. และนฤมล อธิวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๒๑, ๑๕๓-๑๕๔.

ยิงปืนทุกวัน ชอบการทหารมาก มีวิทยาอาคมดี ฤาษีมนิแพทย์หมอมีวิทยานับ
 ถือเข้าอยู่ด้วยมาก ผู้หญิงก็รักมาก เลี้ยงลูกเมียดี เจ้ากลีบเป็นพระเมหนีเฮอ
 มายิสตีข้างใน ชาวภูมิดังนี้ตลอดทั่วเมืองไทยเมืองลาวแลจีนฝรั่งอังกฤษทั้งปวง
 ไม่ใช่ฤา ภูมิดังนี้ตั้งแต่ข้าพเจ้ายังอ่อนกว่าวังหน้าเดี๋ยวนี้อยู่ เหมือนเมื่อแรก
 เข้ามาอยู่ในวังนี้ ข้าพเจ้าอายุยังอ่อนกว่าวังหน้าในบัดนี้ถึง ๔ ปี มันก็ว่าแก่แล้ว
 ครั้งนี้วังหน้าท่านก็มีอายุแก่กว่าข้าพเจ้าเมื่อแรกเข้ามาถึง ๓ ปีเศษแล้ว มันก็ว่า
 ยังหนุ่มอยู่ ท่านเสด็จไปหิวบ้านค่านเมืองที่ใด ก็ได้ลูกได้สาวเจ้าบ้านผ่านเมือง
 แลกรมการมาทุกที ไปสระบุรีก็ได้ลูกสาวพระปลัดมา ไปนครราชสีมาก็ได้ลาว
 มากกว่า ๙ คน ๑๐ คน ไปพนัสนิคมก็ได้ลูกสาวหลวงปลัดมา ไปราชบุรีเมื่อเดือน
 หกนี้ก็ได้อีกสาวใครไม่ทราบเลยเข้ามา แต่ข้าพเจ้าไปไหนมันก็ว่าชรา ไม่มีใคร
 ให้ลูกสาวเลย ต้องกลับมาແผลงรัง เพราะว่าคร่ำคร่าชราภาพ ผมไม่สู้ดกถึง
 บางยังมีอยู่บ้าง ดำอยู่บ้าง แต่หาได้จับกระเหมาไม่ แลไกลก็เห็นเปนล้าน
 ไล้งไถ้งไป ข้าพเจ้าซื้อเก็บเขาใส่ อุสหาขี่ม้าเที่ยวเล่นจะให้มันว่าหนุ่ม มันก็ว่า
 แก่อยู่นั่นเอง ไม่มีใครยกลูกสาวให้ สู้แต่สรรเพธภักดีก็สู้ไม่ได้ วันหนึ่งข้าพเจ้า
 นั่งอยู่ในห้องพระโรง ข้าพเจ้าพูดขึ้นว่า ข้าพเจ้าอายุแก่กว่าวังหน้า ๓ ปีกับ ๑๑
 เดือน ไม่ถึง ๔ ปีถ้วน วันนั้นจะเป็นใครลืมไปเสียแล้ว พระยาประสิทธิศุภการ
 ฤาใครแลจำไม่ได้ ก็ว่า ออ อองอ นึกว่าแก่กว่ามาก เห็นคนนั้นจะสำคัญว่า
 ข้าพเจ้าแก่กว่า เหมือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศแก่กว่าพระยามนตรีสุริยวงศ ๑๒ ปี
 นั้นทีเดียว ฤากลางคนกลางพวกอย่างแจ็กล่าก็ขยับจะสำคัญไปว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่
 ลูกสมเด็จเจ้าพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เปนแต่คนไม่มีมารดา ท่านเอามาเลี้ยงไว้
 ก่อน คนไม่รู้อะไรดูแต่โบสถ์วิหารวัดหงส์ขยับจะถือว่างนี้บ้างกระมัง ความ
 อย่างนี้วุ่นมานานแล้ว อึ้งมานานแล้ว แต่ที่ในกรุงนี้ยังฝ่าฝืน ชักเข้าหาที่จริงไม่
 ได้ ท่านทั้งปวงไปพูดที่โน้น ดังบอกมานี้ ถึงจริงเห็นเขาจะว่าปลดว่าเท็จ เขา

จึงลงหนังสือพิมพ์ว่า ที่จริงการแผ่นดินเป็นความคิดสติปัญญาอุทธานอำนาจวัง
หน้าหมด วังหลวงแก่คร่ำคร่ามกายไม่ได้เรื่องเลยทีเดียว . . .⁷⁸

ด้วยเหตุนี้ ความรู้สึกถึงความเหนือกว่าของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีต่อของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงอาจจะเป็นสิ่งที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริไปเองมากกว่าที่พระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีความปรารถนาที่จะแสดงพระราชอำนาจให้เห็น
กว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระนั้นแล้วก็ดูจะเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไป
ถึง พระสถานะอันเสมอกันของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงที่พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เสด็จขึ้น
ครองราชย์ร่วมกัน การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพ
ากรวงศ์ในประเด็นนี้ จึงนับเป็นการสะท้อนให้เห็นถึง ความพยายามที่จะลดทอนพระ
ราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่อาจจะดูเหนือกว่าหรือเสมอกัน
กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก่อน ตั้งแต่เมื่อครั้งที่ทั้งสองพระองค์ยังไม่
ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ดังที่ปรากฏข้อความซึ่งแสดงถึงเงื่อนไขที่สำคัญ อันนำไปสู่การ
ลดเครื่องเสกกันต์ลงของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็น
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณีในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัช
กาลที่ ๒ ซึ่งยังไม่ถูกชำระและถูกชำระแล้วดังนี้

⁷⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑),
หน้า ๕๘๑-๕๘๓. (พิมพ์ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหาหมกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมรา
ชูปถัมภ์ ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑). และอาจดูข้อความทำนองนี้เพิ่มได้ในหน้า ๑๙๗-
๑๙๙, ๒๐๓-๒๐๔, ๔๘๕-๔๘๖, ๕๒๒.

... ในเดือนสี่นั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์น้อย มีพระราชดำรัสแก่พระราชวงษานุวงศ์แลเสนาบดีว่า ในปีนี้มีความไข้เป็นทุกขหรือหนาวมากแลมีการทัพศึกต้องจัดกองทัพไปรักษาด่านทางป้องกันฆ่าศึกไม่ได้อยู่พร้อมกันแล้วทำแต่เล็กน้อยเถิด จึงโปรดเกล้าให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมขุนอิศราณูรักษ์เป็นผู้บังคับบัญชาจัดการทำเขาไกรลาส ๆ นั้นย่อมกว่าครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ เครื่องจักรเครื่องกลการทั้งปวงก็ไม่มีอะไรก็มีแต่รูปสัตว์บ้างไม่ครบครัน ในพระมณฑปบนยอดเขาไกรลาสนั้นตั้งระย้าที่บันจพระบรมธาตุเปนของในพระบวรราชวัง ถึง ณ วันเดือนสี่แรมค่ำหนึ่งแรมสองค่ำแรมสามค่ำ พระสงฆราชคนสวดพระปริตพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อวันสวดมนต์ที่หนึ่งยังมีทันจบเกิดเพลิงไหม้หน้าวัดมหาธาตุริมแม่น้ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปให้ข้าราชการช่วยกันดับเพลิง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือนสี่แรมสี่ค่ำเป็นวันพระฤกษ์โสกันต์ ครั้นโสกันต์แล้วเวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่มาสมโภชทรงเครื่องต้นเสด็จนั่งในที่มณฑล กำลังสมโภชอยู่ให้ทรงพระอาเจียรประชวรพระวายุดำรงพระองค์อยู่มิได้ล้มลงมาจากพระแท่นตั้งเครื่องทรง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสให้แพทย์หมอบแก้ไขอยู่จนเวลาย่ำค่ำพระอาการปรกติแล้ว จึงได้ตั้งกระบวนแห่กลับถึงข้างในพระราชวังเวลาทุ่มเศษ ในวันสมโภชที่สองที่สามต่อมาก็ไม่ทรงเครื่องต้นอีกเลย ทรงแต่พระภุชจาโองทางหงษ์พระมาลาแลฉลองพระองค์อย่างเทศ พระองค์ท่านไม่ยอมทรงเครื่องต้นตรัสว่าจะเอาคนมาปั้นแต่งเล่นอย่างตุ๊กตาจะได้ฤา สมโภชครบกำหนดสามวันเปนเสร็จการพระราชพิธี ...⁷⁹

ทั้งนี้ข้อความดังกล่าว ได้ถูกชำระโดยการตัดทอนเงื่อนไขของเหตุที่ต้องลดเครื่องโสกันต์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นสมเด็จพระ

⁷⁹ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เล่ม ๕ เลขที่ ๒๘.

พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี นับตั้งแต่การมีข้าศึกมาติดพระนคร การเกิดเพลิงไหม้ที่วัดมหาธาตุใกล้พระบรมมหาราชวังในวันโสกันต์ ตลอดจนถึงการทรงพระประชวรอาเจียรล้มลงจากพระแท่นตั้งเครื่องโสกันต์ จนมีพระราชประสงค์ที่จะไม่ทรงเครื่องโสกันต์ด้วยพระองค์เอง ฯลฯ ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับพิมพ์ดังนี้

... ในเดือนสี่นั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีการพระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย เมื่อ ณ เดือนสี่ แรมค่ำหนึ่ง สองค่ำ สามค่ำ พระสงฆ์ได้เจริญพระพุทธมนต์ วันสวดมนต์ที่หนึ่ง เกิดเพลิงไหม้ริมแม่น้ำวัดมหาธาตุ เสด็จพระราชดำเนินไปดับเพลิง ครั้นรุ่งขึ้นเดือนสี่ แรมสี่ค่ำ เป็นวันโสกันต์ มีเขาไกรลาส มังงานสมโภชหกวันเจ็ดวัน แลการอื่น ๆ แต่ไม่ครบเหมือนเมื่อครั้งโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติ เทวารวงศ์พงศอติศวรรกษัตริย์ . . .⁸⁰

ขณะเดียวกันการชำระพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในประเด็นนี้ ได้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรึกษาราชการกับพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เรื่องเลื่อนตำแหน่งยศของเจ้านายและขุนนาง หลังจากทีกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์เสด็จทิวงคตแล้ว ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งยังไม่ถูกชำระดังนี้

⁸⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๕.

... ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษากราบทูลว่า ถ้าไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังแล้ว
 ขอให้ยกเจ้าที่กรมใหญ่ตั้งเป็นกรมหลวง กรมขุนขึ้น ข้าไทยจะได้เห็นว่าเจ้านาย
 ของตัวได้เลื่อนที่มียศเพียงนั้น ๆ แล้วจะได้หายตื่น ทรงพระราชดำริเห็นด้วย จึง
 เลื่อนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์หนึ่ง กรมหมื่นรักษารณเรศรหนึ่ง กรมหมื่นเสนีบริรักษ์
 หนึ่ง สามองค์นี้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง กรมหมื่นรามอิศเรศรหนึ่ง กรมหมื่นเดช
 อิศรหนึ่ง กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์หนึ่ง เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน แล้วทรงตั้งสมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฑาญาติขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ . . .⁸¹

ทว่าเมื่อข้อความดังกล่าวนี้ ได้ถูกชำระในพระราชพงศาวดารกรุงรัตน
 โกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับตัวพิมพ์ ก็ได้ปรากฏให้เห็นถึงความพยายามในการลดพระ
 ราชอิสริยยศของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งเดิมเคยถูกสถาปนาให้รับตำแหน่ง
 เป็น "สมเด็จพระเจ้าฟ้า" ลงเหลือเพียงแค่ "เจ้าฟ้า" ธรรมดา จึงอาจเป็นที่น่าสังเกตได้ว่า
 พระอิสริยยศชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับพระ
 ราชทานในครั้งนี้ อาจมีพระสถานะที่สูงกว่าพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้าธรรมดา ซึ่งถ้า
 หากเป็นเช่นนั้นก็อาจหมายความว่า ในสมัยแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ อาจจะมีพระราชอิสริยยศสูงกว่าพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นเพียงเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ที่
 ทรงผนวชอยู่ในพระบวรพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏข้อความซึ่งน่าสนใจในประเด็นดัง
 กล่าวนี้ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับตัวพิมพ์ซึ่งถูกชำระแล้ว
 ดังนี้

... ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษากราบทูลว่า ถ้าไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังแล้ว
 ขอให้ยกเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุนขึ้น ข้าไทยจะได้เห็นว่า

⁸¹ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระปิ่นเกล้า, เล่ม ๔ เลขที่ ๓๐. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

เจ้านายของตัวได้เลื่อนที่มียศเพียงนั้น ๆ แล้วจะได้หายดี้น ทรงพระราชดำริเห็นด้วย จึงเลื่อนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ๑ กรมหมื่นรักษารณเรศร ๑ กรมหมื่นเสนาบริรักษ์ ๑ สามองค์นี้ขึ้นเป็นกรมหลวง กรมหมื่นรามอิสเรศร ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ ๑ เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน แล้วทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพระองค์น้อยขึ้นเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์...⁸²

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนซึ่งยังไม่ถูกชำระของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เปรียบเทียบกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวพิมพ์ซึ่งถูกชำระแล้ว โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พบประเด็นที่น่าสนใจคือ การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในครั้งนี้ ได้ทำการชำระตัดทอนข้อความซึ่งมีนัยยะที่แสดงให้เห็นถึง การมีพระราชอำนาจที่เสมอกันกับพระมหากษัตริย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่น่าสังเกตว่าเงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่การชำระพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ในครั้งนี้ ส่วนหนึ่งวางอยู่บน “ฐานความถี่” ของความขัดแย้งระหว่างวังหลวง - วังหน้าที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ ขณะเดียวกัน ความขัดแย้งดังกล่าวก็ได้ถูกแสดงให้เห็นปรากฏถึง “ลักษณะของความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างวังหลวง - วังหน้า” ด้วย การชำระพระราชพงศาวดารในกรณีนี้ จึงได้ถูกเน้นไปที่การชำระ “บทบาทที่แท้จริงในอดีต” ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ด้วยเหตุนี้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ จึงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเพียงพระองค์เดียว ซึ่งไม่ถูกชำระลดทอนพระราชอำนาจจากการชำระพระ

⁸²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๑๘-๑๑๙. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

ราชพงศาวดารในครั้งนี้ ทั้งนี้ก็อาจเป็นเพราะว่ากรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นี้ นอกจากจะไม่เคยปรากฏหลักฐานในทีใดที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงต้องประสบกับความขัดแย้งบนสายสัมพันธ์ ที่ทรงมีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว ยังเป็นที่ทราบกันดีอีกด้วยว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรฯ เพียงพระองค์เดียวในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ทรงทำราชการแผ่นดินร่วมกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัววังหลวง หาใช่ทรงรับส่วนแบ่งการปกครองพระนครไปปกครองเองครั้งหนึ่ง⁸³ ดังเช่นที่เคยปรากฏในรัชสมัยของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือกรมพระราชวังบวรมหาศักราชดิพลเสพย์⁸⁴ เป็นอย่างน้อย ขนาดที่พระองค์ทรงได้รับชื่อว่าเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย⁸⁵

⁸³ พระบวรราชประวัติและพระบวรราชนิพนธ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๒๐. (พระโอรสธิดา แล กุลสันตติวงศ์ ในกรมพระราชวังบวรฯ ทั้ง ๕ รัชกาล พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานบวชพระอัฐิพระโอรสธิดา ในกรมพระราชวังบวรฯ ทั้ง ๕ พระองค์ ณ วัดชนะสงคราม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐).

⁸⁴ จดหมายเหตุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๑ เลขที่ ๓ / ๑ มัด ๑. และ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, มหามกุฏราชคุณานุกรณ์, หน้า ๕๐-๕๑. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕).

⁸⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑, หน้า ๑๒๒. และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๓ เรื่องบูรพภาคพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๐), หน้า ๕๒.

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์สุดท้ายที่ปรากฏพระนามในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์คือกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสพย์ น่าสังเกตด้วยว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์นี้ ไม่ปรากฏพบว่าพระองค์ได้ทรงมีความขัดแย้งในประการใดกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากข้อมูลทั้งหมดซึ่งปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หรือแม้แต่ในหลักฐานอื่น ยกเว้นแต่ที่ปรากฏ "เป็นความบอกเล่ากันมา" ในเชิงอรรถแห่งหนึ่งของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และอาจจะเป็นด้วยเหตุนี้การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่เกิดขึ้น จึงได้กระทำแต่เพียงการตัดพระนามพระราชโอรส ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าพระองค์หนึ่งของพระองค์ออก

ส่วนในกรณีของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดังที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า พระองค์ทรงมีพระสถานะเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่ง เทียบเท่ากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๔ จึงมิได้ปรากฏข้อความใดที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงถูกลดพระสถานะ พระเกียรติยศ หรือแม้แต่พระราชอำนาจตลอดเงื่อนไขที่พระองค์ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ คู่เคียงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระสถานะที่เสมอกัน การชำระพระราชพงศาวดารในครั้งนี้ จึงเลือกที่จะชำระลดทอนพระสถานะของพระองค์ ตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าน้อย โดยทำการชำระตัดทอนข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อันเป็นเงื่อนไขที่แสดงให้เห็นถึงเหตุผลสำคัญที่นำไปสู่ การลดเครื่องเสกกันต์ของพระองค์เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นเจ้าฟ้าน้อย ให้ไม่เท่ากับเจ้าฟ้ามงกุฎ การตัดเงื่อนไขของการลดเครื่องเสกกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ลงในครั้งนี้ จึงหมายถึงพระสถานะที่ทรงมีด้อยกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎมาตั้งแต่เมื่อครั้งที่ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งที่ความจริงแล้วการลดเงื่อนไขของการเสกกันต์ในครั้งนี้ อาจเป็นสิ่งที่ไม่สามารถบอกได้ว่า เจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระสถานะที่เหนือกว่าเจ้าฟ้าน้อย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนั้นการชำระ

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในครั้งนี้ ยังได้ทำการตัดทอนพระอิสริยยศเดิมของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ยังทรงเป็น "สมเด็จพระเจ้าฟ้า" กรมขุน อิศเรศวรค์ลงเหลือเพียงพระนามว่า "เจ้าฟ้า" กรมขุนอิสเรศวรค์ การชำระพระ นามของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเคยเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าให้เหลือเพียง เจ้าฟ้าธรรมา ใน การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๓ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จึงอาจหมายถึงการชำระตัดทอนข้อความที่แสดงให้เห็นถึงพระ สถานะของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีสูงกว่าเจ้าฟ้ามังกูฎ เมื่อครั้งที่ พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ยังไม่ได้ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า "ความเสมอภาคกัน" ของพระมหา กษัตริย์วังหลวง - วังหน้า นั้นไม่จำเป็นที่จะต้องนำไปสู่ความขัดแย้งเสมอไป และการ ชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในกรณีนี้ก็ดูเหมือนว่าจะดำเนินไปบนเหตุผล ดังกล่าวด้วย ขณะเดียวกันก็อาจเป็นไปได้ว่าโครงสร้างของพระราชอำนาจที่เสมอกัน ระหว่างพระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้า นี้ สามารถที่จะนำไปสู่ความขัดแย้งที่อาจเกิด ขึ้นได้อย่างรุนแรงอยู่เสมอ แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ความขัดแย้งระหว่างวังหลวง - วังหน้าในประวัติศาสตร์ ของกรุงรัตนโกสินทร์ มักถูกแสดงให้เห็นว่ามีสาเหตุมาจากวัง หน้ามากกว่าวังหลวงเสมอ แนวคิดดังกล่าวจึงนับเป็นการละเอียดที่จะมองถึงโครงสร้าง ที่ให้พระราชอำนาจต่อพระมหากษัตริย์วังหลวงและวังหน้าอย่างเสมอกันมาในอดีต การประกาศยุบตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๘ แท้จริง แล้วจึงหมายถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ของวังหน้า ที่เคยมีอำนาจ เสมอกันมากับวังหลวงในอดีต ไปสู่การสถาปนาโครงสร้างของความสัมพันธ์ใหม่ ที่ให้ อำนาจพระมหากษัตริย์เหนือกว่าตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราช กุมารซึ่งถูกสถาปนาขึ้นแทนที่ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งถูกยุบเลิกไป ผลของการชำระพระราชพงศาวดารและการประกาศยุบตำแหน่งกรมพระราชวังบวร สถานมงคลในครั้งนี้ จึงไม่เพียงแต่จะส่งผลให้พระมหากษัตริย์ในอดีตทุกพระองค์ก่อน หน้ารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชอำนาจที่แท้ จริงเหนือกว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลทุกพระองค์ในประวัติศาสตร์ของกรุงรัตน

โกสินทร์ ขณะเดียวกันการประกาศยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็
ได้แสดงให้เห็นถึงการจัดวางความสัมพันธ์ให้ "สถาบันพระมหากษัตริย์" มีพระราช
อำนาจเหนือตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารนับแต่นั้น
เป็นต้นมา